

MUSTAFA İSGƏNDƏRZADƏ

**POLİTOLOGİYANIN
ƏSASLARI**

Dərs vəsaiti

Bakı – 2012

**Rəyçilər: professor Ə. Abdullayeva
dosent O. Rəhimov**

Redaktor: dosent K. Allahverdiyev

**İsgəndərzadə M. N. Politologiyanın əsasları.
Dərs vəsaiti. Bakı, 2012, 216 səh.**

Məlum olduğu kimi, politologiya müasir humanitar elmlər sırasında son dərəcə ziddiyyətli dövrümüzün olduqca mürəkkəb problemlərinin tədqiqinə yönələn və bu istiqamətdə öz mövzu dairəsini durmadan genişləndirən ən universal elm sahəsidir. Bu səbəbdən də onun məzmununun və mahiyyətinin dərkində hələ də xeyli anlaşılmazlıqlar mövcuddur.

Bu vəsaiti hazırlamaqda məqsədimiz – politologiyanın əsasını təşkil edən mövzuları konkretləşdirərək, onun cəmiyyət həyatındakı yerini, rolunu və funksiyasını daha aydın ifadə etməkdən ibarətdir.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	6
--------------	---

Mövzu 1.

Politologiya və onun cəmiyyətdə rolu

§1. Politologiya və onun əsas inkişaf mərhələləri	9
§2. Politologiyanın cəmiyyətdə rolu və əhəmiyyəti	13
§3. Siyasət – birgə yaşayış mədəniyyətidir.....	16
§4. Siyasətin əsas formaları.....	22

Mövzu 2.

Dövlət cəmiyyətin əsas siyasi institutu kimi

§1. Dövlət siyasi institut kimi.....	24
§2. Dövlətin meydana gəlməsi	26
§3. Dövlətin meydana gəlməsi haqqında əsas nəzəriyyələr.....	
§4. Dövlət və vətəndaş cəmiyyəti	43
§5. Müasir dövlətlərin inkişafının iki əsas istiqaməti (tendensiya)	51
§6. Dövlətin əsas formaları	54
§7. Dövlətin əsas tipləri.....	63
§8. Siyasi rejim və onun formaları	72
§9. Demokratik siyasi rejim.....	82
§10. Hakimiyyətin bölünməsi.....	101
§11. Demokratik cəmiyyətdə KİV-in rolu.....	102
§12. Stabil və qeyri-stabil dövlətlər.....	105

Mövzu 3.

Siyasi partiyalar və ictimai-siyasi hərəkatlar

§1. Siyasi partiyalar	110
§2. Siyasi partiya və onun əsas funksiyaları	111
§3. Partiyaların əsas tipləri.....	115
§4. Partiya ideologiyası və onun sağ və sol istiqamətləri	120
§5. Liberallar və konservatorlar	126
§6. Kommunistlər və sosial-demokratlar	130
§7. İctimai-siyasi hərəkatlar	134
§8. Siyasi partiyalar və hakimiyyət	136
§9. Partiya sistemləri və onun əsas tipləri.....	137
§10. Müasir Azərbaycanda çoxpartiyalılığın xüsusiyyətləri.....	141

Mövzu 4. Seçkilər

§1. Demokratik seçkilərin əsas prinsipləri	143
§2. Seçki sistemlərinin tipləri	145
§3. Parlamentdə siyasi partiyalar	150

Mövzu 5.

Siyasi liderlik

§1. Siyasi lider və onun funksiyaları	153
§2. Kim və necə lider ola bilər.....	155
§3. Liderlərin tipologiyası. Formal və qeyri-formal liderlər.....	159
§4. Ənənəvi, rasionl, leqal və xarizmatik liderlər	160
§5. Avtoritar, liberal və demokratik liderlər	164
§6. Liderin siyasi əxlaqı və nüfuzu	165
§7. Siyasi populizm	166

Mövzu 6.

Müasir beynəlxalq münasibətlər

§1. Dünya birliyi və beynəlxalq münasibətlər.....	171
§2. Beynəlxalq münasibətlərin inkişafının müasir istiqamətləri	173
§3. Beynəlxalq münasibətlərin genişlənməsi.....	179
§4. Beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsində BMT-nin rolu	180
§5. Dünyanın qlobal problemləri və bəşəriyyətin gələcəyi	183
§6. Qlobal sosial-siyasi problemlər	184
§7. Qlobal sosial-iqtisadi problemlər	187
§8. Qlobal sosial-ekoloji problemlər	194
§9. İnsanın qlobal problemləri.....	199
§10. Qlobal problemlər və gələcəyin proqnozları	202
Nəticə.....	206
Ədəbiyyat.....	214

ÖN SÖZ

Zəmanəmizdə elmin və təhsilin inkişaf meyli, cəmiyyət həyatının sürətlə sosiallaşması bu gün hər bir kəsdən öz siyasi-hüquqi biliklərini durmadan artırmağı, ölkədə və dünyada cərəyan edən siyasi proseslərdən baş açmağı təkidlə tələb edir. Bu dövrün insanı hansısa bir sahədə professional mütəxəssis olmaqla yanaşı, həm də yetkin siyasi şüurlu şəxsiyyət – vətəndaş olmalıdır. Başqa sözlə, dövrün irəli sürdüyü «insan – cəmiyyət – dövlət – insan» yaşam formuluna uyğun gəlməlidir. Müasir təhsil sistemində belə bir vəzifənin yerinə yetirilməsi sahəsində, heç şübhəsiz, politologiyanın da xüsusi rolu vardır. Hazırda o günbəgün yeniləşməkdə olan ictimai-siyasi həyatın, demək olar ki, bütün sahələrinə nüfuz etməkdə, öz mövzu dairəsini genişləndirməkdədir. Bu da tədris prosesində müəyyən çətinliklər yaradır.

Bunu nəzərə alan mütəxəssislər artıq bir çox ölkələrdə bu elmin əsasını təşkil edən mövzuları dəqiqləşdirib sistemləşdirmiş, ümumi politologiyadan fərqlənən daha yığcam dərsliklər hazırlamış və onun ayrıca fənn kimi tədrisinə rəvac vermişlər.

Son illərdə Azərbaycanda da bu yöndə müəyyən işlər görülmüşdür. Bir çox tədris ocaqlarında «Politologiyanın əsasları»nın tədrisinə başlanılmışdır. Lakin dilimizdə hələlik belə bir vəsaitin olmadığını nəzərə alıb, mövcud beynəlxalq təcrübədən bəhrələnərək bu vəsaiti hazırladıq. İstədik ki, bizim də ölkəmizdə bu günün və gələcəyin insanları demokratik siyasi həyatın mahiyyəti barədə daha konkret bilgiyə malik olsunlar. Eyni zamanda, onlar müxtəlif sosial qrupların, siyasi partiyaların və digər ictimai-siyasi qüvvələrin proqram müddəalarını, ictimai-siyasi həyatda iştirak üsullarını, norma və qaydalarını daha yaxşı mənimsəsinlər, yalnız

bundan sonra cəmiyyətin və dövlətin idarə olunması prosesinə qoşulsunlar.

Vəsait ali məktəb tələbələri, müəllimləri, eləcə də siyasətlə maraqlanan bütün oxucular üçün nəzərdə tutulmuşdur.

MÖVZU 1.

Politologiya və onun cəmiyyətdə rolu

§1. Politologiya və onun əsas inkişaf mərhələləri

«Politika» qədim yunan sözüdür. Qədim Yunanıstanda polis (şəhər, dövlət), politikos (dövlət xadimi), politeya (konstitusiyaya) kimi müxtəlif ifadə formalarına malik olan **Politika** dövlət, hakimiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsi, insanların, cəmiyyətin idarə olunması barədə elm hesab olunurdu.

Hazırda da **Politologiya** cəmiyyətin siyasi həyatının müxtəlif təzahür formalarını tədqiq edir. Bir qayda olaraq o aşağıdakıları öyrənir:

- 1) siyasi həyatın problemlərini və insanların qarşılıqlı əlaqəsini;
- 2) onların siyasi maraqlarını, baxışlarını və mövqelərini;

3) siyasi institutların (ilk öncə dövlətin və partiyaların) fəaliyyətini;

4) dövlətin xarici siyasətini, beynəlxalq təşkilatların rolunu və s.

Müasir dövrdə Politologiya elminə iki cür yanaşma mövcuddur:

Birincisi:

- politologiya dövlət haqqında elmdir;
- siyasətin subyekti dövlətdir;
- politologiya siyasət haqqında yeganə elmdir.

İkincisi:

- politologiya hakimiyyət haqqında elmdir;
- siyasətin subyekti – dövlət, sinif, etnos, partiya, hərəkət, qrup və fərddir;
- politologiya siyasət haqqında elmlərdən biridir.

Siyasətin obyekti – ictimai həyatın müxtəlif tərəfləri, sosial qruplar, ayrı-ayrı şəxslər nisbi müstəqilliyə malik olan ictimai-siyasi güclər və hərəkətlərdir. Siyasi subyektlərin fəaliyyəti siyasətin obyektinə istiqamətlənir.

Siyasət subyektlərinin özləri də eyni zamanda siyasətin obyektı kimi çıxış edirlər.

Politologiyanın predmeti – siyasi hakimiyyətin, siyasi sistemin dəyişməsi, fəaliyyəti və bərqərar olma qanunauyğunluqlarıdır.

Politologiyanın **inkışaf mərhələlərindən** danışarkən birinci növbədə onu qeyd etməliyik ki, bu məsələ tarixin bütün dövrlərində mütəfəkkirlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. «Dövlət», «hüquq», «azadlıq», «ədalət», «demokratiya», «respublika» və s. kimi anlayışlar onları həmişə düşündürmüşdür.

Buna baxmayaraq siyasi ideyalar uzun müddət fəlsəfi, tarixi daha sonra isə sosioloji biliklərin axarında inkışaf etmişdir.

Politologiyanın əsas inkışaf mərhələləri aşağıdakılardır:

– XIX əsrin birinci yarısındanək (sosial-humanitar biliklərin axarında siyasi ideyaların inkışafı);

– XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin birinci yarısı (siyasi elmlərin formalaşması);

– XX əsrin ortaları (siyasi elmlərin tam təşəkkül tapması).

Hazırda bir elm sahəsi kimi politologiya aşağıdakı suallara cavab axtarır:

- siyasət və siyasi hakimiyyət nədir?
- cəmiyyətə dövlət nə üçün lazımdır?
- dövlətin hansı tipləri vardır və onların hansı müsbət və mənfi cəhətləri mövcuddur?
- siyasi partiyaların fərqi nədədir?
- kim siyasi lider ola bilər?
- beynəlxalq münasibətlər necə təşəkkül tapır?

§2. Politologiyanın cəmiyyətdə rolu və əhəmiyyəti

Politologiyanın **əsas əhəmiyyəti** – insanları siyasi cəhətdən mədəni şəxslər etməkdən ibarətdir. İnsanlar imkan verməməlidirlər ki, siyasətçilər onlarla müti kütlə kimi davransınlar, onları ələ salıb öz şəxsi məqsədləri üçün istifadə etsinlər. Bunun üçün cari

siyasi məsələlərdə sosioloji cəhətdən savadlı, informasiyalı olmaq lazımdır.

Politologiya ictimai inkişafın məntiqini dərindən dərk etməyə kömək edir, siyasi həyatın əsasları, dövlət quruluşu və beynəlxalq siyasət haqqında bilgi verir. O, siyasi rejimlərin, partiya və liderlərin fərqlərini aydınlaşdırır; hüquqi dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin mahiyyətini açıqlayır, hansı ki, bütün bunlar müasir və gələcək Azərbaycanımız üçün olduqca vacibdir.

Politologiya insanlara öz aralarında qarşılıqlı sivil mədəniyyət yaratmağı öyrədir.

Siyasi biliklər hər bir fərd, eləcə də bütün cəmiyyət üçün lazımdır. Hər bir şəxsə bu ona görə lazımdır ki, o:

– hansısa bir siyasi oyunda sadə bir piyadaya çevrilməsin;

– əsl siyasətçini siyasi boşboğazdan, mənşəbpərəstdən ayıra bilsin, ölkənin inkişafı naminə düzgün hərəkət etsin;

– seçkilərdə, referendumlarda şüurlu iştirak etsin, hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətini və digər demokratik prosedurları (prosesləri) nəzarətdə saxlasın;

– cəmiyyətdə öz yerini və rolunu, hüquq və vəzifələrini düzgün anlasın və yeri gələndə öz şəxsi maraqlarını qoruya bilsin;

– öz həyati problemlərini başqa insanlarla sivil əməkdaşlıq üsulları ilə həll etsin.

Bunun üçün o, gərək başqalarının da maraqlarına hörmətlə yanaşsın, münaqişələrdən yayınmağı – güzəştə (kompromisə) getməyi bacarsın, egoizm, dözümsüzlük və emosional müvazinətsizliyə yol verməsin.

Ümumiyyətlə, siyasi savad hər bir cəmiyyətə ona görə lazımdır ki, o öz vətəndaşları üçün tam açıq olsun. O, demokratik, sivil, azad, məsuliyyətli insanların tam şüurlu sosisumuna çevrilsin, hakimiyyətin egoist, səriştəsiz siyasətçilərin əlinə keçməsinə imkan verməsin, sosial həyatda özbaşınalı-

ğın, qanunsuzluğun, antihümanizmin və s. səmərəsiz fəaliyyətinə yol verilməsin.

§3. Siyasət – birgə yaşayış mədəniyyətidir

Siyasətin mahiyyəti, zəruriliyi və məqsədləri

Siyasət geniş mənada cəmiyyətdə insanların birgə həyat fəaliyyətini təşkil etmə deməkdir. Əgər bunu şərh etsək, bu o deməkdir ki, insanların siyasi fəaliyyəti aşağıdakı qarşılıqlı prosesləri əhatə edir:

– müxtəlif sosial qrupların (siniflərin, etnik birliklərin, yaş və ixtisas qruplarının, müxtəlif ideologiya tərəfdarlarının və s.) qarşılıqlı əlaqəsini tənzimləyir;

– cəmiyyətin fəaliyyəti üçün müxtəlif qanun-qaydalar, normativ aktlar hazırlayır;

– sosial proseslərin inkişafına və idarə olunmasına nəzarət edir;

– siyasətçilərin hakimiyyətini və hakimiyyət uğrunda mübarizəsini əks etdirir.

Bütün bu deyilənləri həyata keçirmək üçün siyasətçilərin əlində hakimiyyət olmalı-

dır ki, onlar başqalarına təsir göstərə və onları öz iradələrinə tabe edə bilsinlər.

Burada onu qeyd edək ki, bəşər cəmiyyəti inkişaf etdikcə onların arasında münasibətlər də get-gedə mürəkkəbləşməkdədir. Bu aşağıdakı formada özünü biruzə verir:

– xüsusi mülkiyyətin yaranması insanları bir-birindən ayırır;

– müxtəlif sosial qruplar yaranır;

– insanlar arasında qarşılıqlı əlaqə və ziddiyyət artır;

– müxtəlif ölkələr meydana gəlir və onların arasında müxtəlif ixtilaflar baş verir.

Beləliklə, vaxt ötdükcə insanlararası münasibətləri əvvəlki üsullarla tənzimləmək müşkül bir məsələyə çevrilir. Elə bir sosial gücə ehtiyac duyulur ki, o hakimiyyət mexanizmindən istifadə edərək aşağıdakı məsələləri həll edə bilsin:

– hər bir şəxsin şəxsi maraqlarını təmin etsin;

- qruplararası fikir ayrılığını, ixtilafları tənzimləsin;
- cəmiyyətin bütövlüyünü qoruyub saxlasın;
- onun maraqlarını beynəlxalq aləmdə müdafiə etsin.

Bütün bu vəzifələri həyata keçirən sosial güc – siyasətdir, hansı ki onu Platon «birgə yaşamaq mədəniyyəti» adlandırmışdır.

Bu deyilənlərdən o nəticəyə gəlmək olar ki, siyasət hakimiyyətə söykənən sosial gücdür və o hakimiyyətin köməyi ilə yuxarıda deyilənləri həyata keçirmək imkanına malikdir.

Beləliklə, **siyasətin zəruriliyi** o faktdan irəli gəlir ki, sadəcə olaraq onsuz bəşəriyyət mövcud ola, yaşaya bilməz. Məlum olduğu kimi insanlar olduqca müxtəlifdirlər, alayarımcıq və eqoistdirlər. Onların bir yerdə olması və birgə yaşaması olduqca çətinidir. Lakin buna baxmayaraq, onlar bir-birinə olduqca gərəkdirlər. Bu səbəbdən də birlik-

də, qarşılıqlı əlaqədə, münaqişəsiz bir cəmiyyətdə yaşamağa «məhkumdurlar».

Bütün bunların daha rəşional, humanist və sivil bir qaydada həyata keçirilməsində siyasət onlara kömək edir.

Lakin siyasət haqqında başqa bir nöqtəyə nəzər də mövcuddur. Həmin münasibətə görə siyasət insanlara lazım deyil, çünki o «çirkli işdir», ikiüzlülük, dava-dalaş, ədəbsiz ələləmə, eqoizm və açıq-aşkar çirkli rəqəbətə bağlıdır. Çox təəssüf ki, bu mövqedə olanların fikrində müəyyən həqiqət vardır. Lakin bunda siyasətmi günahkardır, yoxsa...?

Məsələ bundadır ki «siyasətin çirkli iş olması» barədə hələ qədim dövrlərdə də müəyyən fikirlər mövcud idi. Belə ki, qədim yunan filosofu Epikür (e.ə. 341-270) məsləhət görürdü ki, siyasətdən uzaq olmaq lazımdır, çünki insan hakimiyyətdə nə qədər yüksək yer tutursa, onun paxılları da, ona zərər yetirmək istəyənlər də bir o qədər çox

olurlar. Doğurdan da tarix dəfələrlə siyasətçilərin «çirkli» olduğunu sübut etmişdir. Bu özünü bir-birinə qarşı münasibətdə (yalan, böhtan, saxtakarlıq, rüşvət, intriqa, sui-qəsd və hətta rəqibin fiziki cəhətdən məhvi) göstərmişdir. Bu münasibət «sadə» vətəndaşlardan da yan keçməmişdir (aldatma, şəxsi mənafe, korrupsiya, xəzinənin oğurlanması ancaq öz qeydinə qalma, idarəçilikdə qəddarlıq və s.).

Bütün bunlar o deməkdirmi ki, siyasətdən bir dəfəlik əl çəkilməlidir? Birmənalı – yox!

Birincisi, siyasət insanlara ona görə lazımdır ki, onlar öz aralarındakı münaqişəli məsələləri həll etsinlər. **İkincisi** isə əslində «çirkli» olan siyasət yox, bəzi siyasətçilərdir. Onlar öz çirkli əlləri ilə siyasəti də çirkləndirirlər.

Məsələn, bunu kim görmür və ya bilmir ki, Milli Məclisə seçildikdən sonra bəzi deputatlar iş görmək, öz vəzifə borclarını yerinə yetirmək əvəzinə bütün günü teleekranlarda

görünmək, xalqın gözüne kül üfürmək, bununla da özlərinin yerini bərkitmək və gələcəkdə yenidən seçilmək uğrunda başaldıcı, gözqamaşdırıcı fəaliyyətlə məşğuldurlar.

Bundan da belə bir vacib qənaətə gəlmək olar ki, insanlar siyasi mədəniyyətə malik olsalar, siyasət də bir o qədər «təmiz» olar. Belə olan halda siyasi demoqoqların da hakimiyyətə gəlməsinə imkan verilməz. Siyasi cəhətdən savadlı və aktiv seçicilərin böyük şansları var ki, onlar öz maraqlarını güdənləri deyil, vətənin, millətin taleyi üçün çalışan təmiz insanları hakimiyyət orqanlarına seçsinlər.

§4. Siyasətin əsas formaları

Siyasət – olduqca geniş anlayışdır. O, demək olar ki, sosial həyatın bütün sahələrini əhatə edir. Bu səbəbdən də öz əlamətlərinə görə siyasət 3 qrupa ayrılır:

1) Həyat sahəsinə görə (iqtisadi, aqrar, elmi-texniki, sosial, mədəni, hərbi və s.);

2) İstiqamət və miqyasına görə:

a) daxili: regional, federal;

b) xarici: ikitərəfli, blok, dünya;

3) Siyasətin subyektinə görə (dövlət, həmkarlar, partiyalar və s.).

Daxili siyasət hər bir ölkənin sərhədləri çərçivəsində iki əsas səviyyədə:

Regional (məs. hansısa bir rayonda, bölgədə əhalinin məşğulluq məsələsinin həlli);

Federal (məs. federativ respublikalarda vətəndaşların sosial təminatının həlli) həyata keçirilir.

Xarici siyasət beynəlxalq münasibətlərə aiddir. O da bir çox sahələri:

1) **ikitərəfli** siyasət iki ölkənin bir-biri ilə hərtərəfli münasibətlərini əhatə edir;

2) **blok** (bloklaşma) siyasətində isə bir çox ölkələr ittifaq yaradaraq hansısa bir məsələnin həllində eyni mövqedən çıxış edirlər (ATƏT, NATO və s.);

3) **dünya siyasətində** isə əksər ölkələr qlobal problemlərin (məs. tərkisilah, ətraf mühitin qorunması, beynəlxalq hərbi münaqişələr) tənzimlənməsi və həlli kimi məsələlərdə birgə əməkdaşlıq edirlər.

Sonda, siyasəti kimin həyata keçirməsindən (məs. dövlətin, həmkarlar təşkilatlarının, siyasi partiyanın, iri firmanın və s.), yəni siyasətin subyektindən çox şey asılıdır. Həmçinin qeyd olunan, aparılan bütün siyasətlər bir-biri ilə sıx bağlıdır. Məs., hansısa bir siyasət eyni zamanda həm xarici, həm iqtisadi, həm də dövlət siyasəti ola bilər.

MÖVZU 2.

Dövlət cəmiyyətin əsas siyasi institutu kimi

§1. Dövlət siyasi institut kimi

Məlum olduğu kimi, «dövlət» termini gündəlik həyatda əksər hallarda ölkə, millət, cəmiyyət kimi anlayışlarla eyniləşdirilir. Lakin bir siyasi institut kimi dövlət cəmiyyəti idarə və onun bütövlüyünü təmin edən, onda mütəşəkkillik və müəyyən qayda-qanun yaradan bir hakimiyyət orqanıdır. Hər bir dövlət suverendir, başqa sözlə o, bütün daxili və xarici fəaliyyətində tam müstəqildir, öz ölkəsində ali hakimiyyəti həyata keçirən yeganə orqandır. Aşağıdakı hüquqlar ancaq ona aiddir:

- cəmiyyəti bütövlükdə rəsmi təmsil etmək;
- hamı tərəfindən yerinə yetirilməsi vacib olan qanun və digər normativ aktların hazırlanması ilə məşğul olmaq;
- vətəndaşların və ölkənin müdafiəsini və ədaləti təmin etmək.

Bunun üçün dövlət professional idarəetmə aparatından, ictimai nəzarət, təhlükəsizlik orqanları və ordudan istifadə edir. Lazım gələrsə məcburetmə və cəzalandırma üsullarına da əl atır. Dövlət həmçinin vətəndaşlığı təsbit edir – yəni bu və ya digər şəxsi həmin ölkənin vətəndaşları sırasına daxil edir. Vətəndaşlığın olması hər bir insan üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki bu onun siyasi və hüquqi statusunu, eləcə də, əksər hallarda maddi və mənəvi rifahını təmin edir.

Dövlətin siyasi strukturu mürəkkəb quruluşla malikdir. Əksər ölkələrdə dövlət hakimiyyətinin üç qolu mövcuddur: qanunvericilik hakimiyyəti, icra hakimiyyəti və məhkəmə hakimiyyəti.

Qanunvericilik (parlament) **hakimiyyəti** – cəmiyyət həyatının inkişafını müəyyən edən ölkə qanunlarını eləcə də digər sənəd və qərarları qəbul edir.

İcra hakimiyyəti – qəbul olunmuş qanun və qərarların yerinə yetirilməsini təmin edir.

Məhkəmə hakimiyyəti – cəmiyyətdə arbitr funksiyasını yerinə yetirir, yəni hüquqi cəhətdən mübahisəli məsələləri həll edir, ədalətin bərpa, bərqərar olunmasına çalışır.

§2. Dövlətin meydana gəlməsi

İbtidai icma cəmiyyətinin uzunmüddətli inkişafı prosesində onun keyfiyyət dəyişiklikləri üçün tədricən zəmin yaranmağa başlayır. Əmək alətləri təkmilləşdikcə insanlar yeni istehsal vərdişləri qazanır, əmək məhsuldarlığı, mədəniyyət, mənəviyyat yüksəlir, cəmiyyət üzvlərinin mənafeləri daha rəngarəng və ziddiyyətli olurdu.

İbtidai icmadan keyfiyyətə yeni istehsal üsuluna keçərkən kişi ilə qadın arasındakı əmək fəaliyyətinin təbii bölgüsü mühüm rol oynamışdır. Birinci böyük ictimai əmək bölgüsü maldarlığın əkinçilikdən, sonra əkinçi-

likdən sənətkarlığın ayrılması olmuşdur. Bir qədər sonra isə əmtəə-mal münasibətləri ilə məşğul olan xüsusi qrup – tacirlər meydana gəlmişdir.

İctimai əmək bölgüsü və onunla bilavasitə bağlı olan əmək alətlərinin təkmilləşdirilməsi əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə təkan verdi. Bu şəraitdə insan öz şəxsi ehtiyaclarına lazım olduğundan daha artıq məhsul istehsal etməyə başladı. Nəticədə izafi məhsul yarandı. Bu isə öz növbəsində xüsusi mülkiyyətin əmələ gəlməsinə gətirib çıxartdı.

Bu necə baş verdi? İzafi məhsul ayrı-ayrı ailələrdə, onların başçılarında, birinci növbədə ağsaqqal və hərbi rəhbərlərdə əmək alətlərinin, mal ehtiyatlarının, bir qədər sonra isə ayrıca torpaq sahələrinin toplanması üçün imkan yaratdı. Xüsusi mülkiyyət belə yarandı. Cəmiyyət əmlak alətlərinə görə təbəqələşməyə başladı. Varlılar və kasıblar meydana gəldi və onların maraqları bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etdi. Birincilər öz iqtisadi üs-

tünlüklərini möhkəmləndirməyə, ikincilər isə asılı vəziyyətdən qurtarmağa çalışırdılar.

Belə iqtisadi şəraitdə qəbilə-tayfa birliyinin gücsüzlüyü aşkar olurdu. O, fərdlərin maraqları üst-üstə düşməyən cəmiyyəti idarə etmək iqtidarında deyildi. Ona görə də artıq cəmiyyət üzvlərinin bəzilərinin öz mənafə üstünlüyünü başqalarının hesabına təmin etməsi üçün tamam yeni bir hakimiyyətə ehtiyac duyulurdu. Belə şəraitdə ictimai münasibətlərin əlaqələndirilməsi getdikcə çətinləşirdi. Cəmiyyət iqtisadi cəhətdən qeyri-bərabər qruplara (siniflərə) bölündüyünə görə obyektiv olaraq elə bir hakimiyyət təşkilatına ehtiyac hiss olunurdu ki, o həm varlıların, həm də maddi cəhətdən onlardan asılı olan təbəqənin mənafeyini təmin etsin və onların arasında qarşıdurmaya yol verməsin. Belə bir təşkilat isə cəmiyyətin içindən çıxıb araya-ərsəyə gələn dövlət oldu.

F.Engels yazırdı ki, «dövlətin özü də iqtisadi cəhətdən hakim sinfə çevrilir».¹

Dövlət ictimai təşkilatdır və o ictimai işləri idarə etməklə daim məşğul olan xüsusi orqanlardan ibarətdir.

F.Engels dövlətin yaranmasının üç formasını göstərir: Afina, Roma və qədim alman².

Afina dövlətin əmələ gəlməsinin ən xalis, klassik formasıdır, çünki dövlət bilavasitə tayfa qruplarının daxilində inkişaf edən sinfi ziddiyyətlərdən yaranır.

Roma dövlətinin əmələ gəlməsi Roma tayfalarından kənarında yaşayan hüquqsuz plebeylərin Roma tayfa aristokratiyasına (patrisilərə) qarşı mübarizəsi ilə sürətlənmişdi.

Qədim Alman dövlətinin əmələ gəlməsinə isə geniş yadelli ərazilərin işğalı səbəb olmuşdur.

¹ K. Marks, F. Engels. əsərləri, 21c. s. 166

² Həmin mənbə. səh. 168.

Beləliklə, onu deyə bilərik ki, ibtidai icma quruluşunun müəyyən mərhələsində dövlət yaranır. Daha dəqiq desək, dövlət – cəmiyyəti idarə edən və bu cəmiyyət üzərində rəhbərliyi həyata keçirərək onun inteqrasiyasını təmin edən xüsusi idarəçilik və məcburetmə aparatına malik hakim sinfin (sosial qrupun, sinfi qüvvələr blokunun, bütün xalqın) kütləvi, siyasi təşkilatıdır.

Müxtəsəri, dövlət cəmiyyətə rəhbərlik edir, bütün ölkə miqyasında siyasi hakimiyyəti həyata keçirir. Bu məqsədlə xüsusi dövlət aparatından istifadə olunur. Bu aparatın saxlanması isə əhalidən toplanan vergilər hesabına təmin edilir.

§3. Dövlətin meydana gəlməsi haqqında əsas nəzəriyyələr

Dövlətin mənşəyinin materialist (sinfi) nəzəriyyəsi hər şeydən əvvəl onun iqtisadi səbəblərlə: ictimai əmək bölgüsü, izafi məhsu-

lun və xüsusi mülkiyyətin yaranması, sonra isə cəmiyyətdə ziddiyyətli iqtisadi maraqları olan siniflərə bölünməsi ilə əlaqələndirir. Bu gərgin proseslərin obyektiv nəticəsi kimi xüsusi itaət və idarəetmə vasitələri ilə iqtisadi cəhətdən hakim sinfin maraqlarını təmin edən, siniflərin qarşıdurmasının qarşısını alan dövlət yaranır. Materialist nəzəriyyənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət cəmiyyətin siniflərə bölünməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Buradan da belə nəticə çıxır ki, siniflər sıradan çıxdıqca o da mütləq yox olacaqdır.

Başqa nəzəriyyə və konsepsiyaların nümayəndələri materialist nəzəriyyənin müddəalarını birtərəfli, səhv hesab edirlər, çünki bu müddəalar cəmiyyətin formalaşmasını və dövlətin əmələ gəlməsini şərtləndirən psixoloji, bioloji, mənəvi, etnik və başqa amilləri nəzərə almır.

Keçmişin və müasir dövrün elmi təfəkkürü dövlətin əmələ gəlməsinin bir sıra nəzəriyyə-

lərini irəli sürmüşdür. Onların **əsasları**: təbii hüquq (müqavilə), üzvi, psixoloji, zorakılıq nəzəriyyələri və artıq haqqında danışdığımız iqtisadi (materialist) nəzəriyyədir.

Təbii-hüquq nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyənin əsasını təşkil edən müddəa ondan ibarətdir ki, dövlətdən əvvəl insan təbii vəziyyətdə olmuşdur. Təbii vəziyyətdə insanların həyat şəraiti və qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri birmənalı təsəvvür olunmurdu. Hobbs təbii vəziyyəti «hamının hamıya qarşı müharibəsi»-nə aparan şəxsi azadlığın hökmranlığında görürdü. Russo təbii vəziyyəti azadlığın dinc ibtidai hökmranlığı hesab edirdi. Lokk yazırdı ki, insanın təbii vəziyyəti onun qeyri-məhdud azadlığından ibarətdir.

Təbii hüquq tərəfdarları dövləti xalqın şüurlu iradəsinin törəməsi, insan təsisatı və hətta kəşfi olan hüquq aktının – **ictimai müqavilənin** nəticəsi hesab edirdilər. Ona görə də bu müqavilə dövlətin əmələ gəlməsi haqqında

mexaniki təsəvvürlərlə əlaqələndirilir. Mexaniki təsəvvür isə **azadlıqları** və **qaydaları** daha yaxşı təmin etmək üçün birləşməyə razılıq verən insanların şüurlu iradəsinin süni törəməsi kimi çıxış edir.

Tarixi təcrübədən çıxış edərək o, belə nəticəyə gəlmişdir ki, hökmdarlar dövlətə öz mülkiyyəti, insanlara isə öz qulları kimi baxmağa başladılar. Onlar xalqın despotuna, istismarçısına çevrildilər. Russonun fikrincə, despotizm ictimai fərqlənmənin: xüsusi mülkiyyətin nəticəsi kimi varlı və yoxsulların qeyri-bərabərliyini, hakimiyyətin nəticəsi kimi güclü və zəiflərin qeyri-bərabərliyinin; özbaşnalıq hakimiyyətinin qanuni hakimiyyəti sıxışdırması nəticəsində ağa və qulların qeyri-bərabərliyinin yüksək və ən son təzahürüdür. Bu qeyri-bərabərlik yeni mənfi bərabərliyə: «despotun qarşısında hamı bərabərdir, çünki hər bir kəs sifirə bərabərdir» –bərabərliyinə səbəb olur. Bu isə artıq ibtidai insanların keçmiş təbii bərabərliyi

deyil, təbiətin təhrifi olan bərabərlikdir. Russo hesab edirdi ki, qanuni dövlət quruluşu yaratmaq və həmin bərabərlik və azadlığı bərpa etmək üçün azad ictimai müqavilə bağlamaq lazımdır. Bu müqavilənin əsas vəzifəsi ondan ibarətdir ki, «birliyin elə bir forması tapılmalıdır ki, o ümumi birləşdirilmiş qüvvə ilə hər bir iştirakçının şəxsiyyət və mülkiyyətini müdafiə edə və qoruya bilsin, onun tərkibində hər kəs hamı ilə birləşərək ona tabe olsun, yalnız bu zaman o əvvəlki kimi azad ola və qala bilər».¹

Beləliklə, ictimai müqavilə təbii bərabərliyi dağıtmayıb, əksinə fiziki qeyri-bərabərliyi əxlaqi və qanuni bərabərliklə əvəz edir. Onu da qeyd etmək ki, bu konsepsiya dövlət quruluşu təcrübəsində öz real təcəssümünü tapmışdır. Nümunə kimi ABŞ-ı göstərmək olar. Bu ölkənin konstitusiyasında Birləşmiş

¹ Russo. İctimai müqavilə haqqında. M., 1938. s.13.

Ştatların tərkibinə daxil olan xalqlar arasında müqavilə hüquqi cəhətdən təsbit edilmiş və bu müqavilənin məqsədləri müəyyən edilmişdir: ədalət mühakiməsinin təsdiqi, daxili dincliyin mühafizəsi, birgə müdafiənin təşkili, ümumi rifaha yardım.

Beləliklə, müqavilə nəzəriyyəsinin üsürləri real tarixi zəminə malikdir.

Üzvi nəzəriyyə. Dövlətin insan orqanizminə özünəməxsus oxşarlığı haqqında təsəvvürlər ilk dəfə qədim yunan mütəfəkkirləri tərəfindən irəli sürülmüşdür. Məsələn, Platon dövlətin quruluşu və funksiyalarını insan ruhunun qabiliyyəti və tərəfləri ilə müqayisə edirdi. Aristotel belə hesab edirdi ki, dövlət çox məsələlərdə canlı insan orqanizmini xatırladır, buna görə də insanın təcrid olunmuş varlıq kimi mövcudluğu ehtimalını inkar edirdi. O, öz baxışlarını ifadəli şəkildə belə əsaslandırırırdı: «İnsan bədənindən ayrılmış əllər və ayaqlar ayrıca öz funksiya-

larını yerinə yetirə bilmədikləri kimi, insan da dövlətsiz mövcud ola bilməz».

Üzvi nəzəriyyənin mahiyyəti belədir: cəmiyyət və dövlət bir orqanizm kimi təsəvvür olunur və ona görə də onların mahiyyətini yalnız bu orqanizmin quruluş və funksiyalarını dərk etməklə anlamaq olar.

Bu nəzəriyyə əsasən XIX əsrdə formalaşmışdır. Onun tanınmış nümayəndəsi Herbert Spenserin fikrincə, canlı aləm hüceyrələrdən ibarət olduğu kimi, dövlət də ayrı-ayrı insanlardan ibarət ictimai orqanizmdir. Bu nəzəriyyənin mühüm tərəfi – dövlətin onu təşkil edən tərkib hissələri ilə – insanlarla eyni zamanda yarandığını və onun insan cəmiyyəti mövcud olduqca mövcud olacağına təsdiq edilməsidir. Dövlət hakimiyyəti – bu, bütövün (tamın) öz tərkib hissələri üzərində hökmranlığıdır və bu öz əksini dövlətin öz xalqının rifahının təmin edilməsindəki fəaliyyətində tapır. Əgər orqanizm sağlamdırsa, onda onun hüceyrələri də

öz funksiyalarını normal yerinə yetirir. Orqanizmin xəstəliyi onun hüceyrələrini də təhlükə altında qoyur və əksinə, xəstə hüceyrələr bütün orqanizmin fəaliyyətinin səmərəliliyini aşağı salır. ¹

Spenser qeyd edirdi ki, insan iradə və şüura malik olan fərd kimi bioloji cəhətdən formalaşdıqdan sonra ictimai varlıq olur. O, ilk əvvəl təbiətin məxluqu, sonra cəmiyyətin üzvü, daha sonra isə dövlətin vətəndaşıdır.

Bu nəzəriyyənin diqqəti çəkən cəhətlərindən biri də odur ki, o, ilk dəfə olaraq cəmiyyət və dövlət haqqında anlayışa sistem əlamətini çox dəqiq daxil etmişdir. Onun tərəfdarları hesab edirdilər ki, cəmiyyət və onun dövlət təşkilatı qarşılıqlı əlaqəli və qarşılıqlı asılı ünsürlərdən ibarət mürəkkəb sistemdir.

Bu nəzəriyyə həmçinin ictimai və dövlət həyatının differensiasiya inteqrasiyasını əsaslandırır. Onun əsas müddəalarından biri

¹ Spenser. Sosiologiyanın əsasları. M., 1908, c.1.

ondan ibarətdir ki, əmək bölgüsü cəmiyyəti təbəqələşməyə, onun siniflərə bölünməsinə gətirib çıxarmışdır ki, bu da hər bir iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş cəmiyyətlərin xüsusiyyətidir. Digər tərəfdən, inteqrasiya insanları dövlətdə birləşdirir və dövlət vasitəsilə onlar öz maraq və mənafeələrini təmin və müdafiə edə bilirlər.

Zorakılıq nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyənin ideya mənbələri hələ quldarlıq dövründə əmələ gəlmişdir. Lakin o, elmi cəhətdən daha geniş şəkildə XIX-XX əsrlərdə əsaslandırılmışdır. Bu nəzəriyyənin məzmununa görə, xüsusi mülkiyyətin, siniflərin və dövlətin yaranması daxili və xarici zorakılığın nəticəsidir. Dövlət yalnız qaliblərlə məğlublar arasında hüquqi fərqlər mövcud olan ölkələrdə itaət orqanı kimi qalmaqda davam edir.

Bu nəzəriyyənin ən xarakterik əlamətləri E.Dyuriq, L.Qumpleviç, K.Kautski və b. əsərlərində ifadə edilmişdir. Dyuriq hesab edirdi ki, icmanın inkişafının əsasını siyasi

münasibətlərin formaları təşkil edir, iqtisadi hadisələr isə siyasi aktların nəticəsidir. Dövlətin ilkin əmələgəlmə əlamətini bilavasitə siyasi qüvvədə axtarmaq lazımdır. Onun fikrincə, mülkiyyət, siniflər və dövlət cəmiyyətinin bir hissəsinin digər hissəsi üzərində zorakılığının nəticəsi kimi əmələ gəlir.¹

Avstriya sosioloqu L.Qumploviçin fikrincə, dövlət güclü qəbilənin zəif qəbiləni işğal etməsi nəticəsində yaranır.²

Kautski də dövlətin mənşeyini xarici zorakılıqda, müharibələrdə görürdü. Onun fikrincə, qalib tayfa məğlub tayfanı özünə tabe edir, onun torpağını mənimsəyir, sonra onu müntəzəm olaraq özünə işləməyə, vergi və töycü verməyə məcbur edir.³

Psixoloji nəzəriyyə. Onun tərəfdarları cəmiyyət və dövləti insanların və onların müxtəlif birliklərinin psixi qarşılıqlı təsirinin cəmi

¹ E.Dyuring. Həyatın dəyəri. M., 1854.

² L.Qumploviç. Dövlət haqqında ümumi nəzəriyyə. M., 1910).

³ K.Kautski. Tarixin materialist dərki. M., 1931, c. 11. s.77

kimi müəyyən edirlər. Bu nəzəriyyənin mahiyyəti – insanın mütəşəkkil ünsiyyət çərçivəsində yaşamağa psixoloji ehtiyacının, həmçinin kollektiv qarşılıqlı fəaliyyət zəruriliyi hissənin təsdiqindədir. Cəmiyyətin müəyyən təşkilata təbii ehtiyacları haqqında danışarkən, psixoloji nəzəriyyə nümayəndələri hesab edirlər ki, cəmiyyət və dövlət insanın inkişafının psixoloji qanunauyğunluqlarının nəticəsidir.¹

Həqiqətdə isə dövlətin yaranmasının və fəaliyyətinin səbəblərini ancaq psixoloji nöqtəyi-nəzərdən izah etmək mümkün deyil. Baxmayaraq ki, psixoloji nəzəriyyə ictimai həyatın iqtisadi, müqavilə, üzvi nəzəriyyələrdən yayınan bir çox məsələlərini izah edir. Lakin bu ictimai həyatı insanların psixoloji qarşılıqlı hərəkəti ilə məhdudlaşdırmaq, cəmiyyət və dövlətin həyatını psixologiyanın ümumi qanunları ilə izah etmək cəhdi –

¹ L.Petrajiski Dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin əxlaq nəzəriyyəsi ilə əlaqəsi. Əsərləri, c.1. M., 1907, s.164-188.

cəmiyyət və dövlət haqqında bütün digər təsəvvürlərdə olduğu kimi şişirdilmişdir.

Dövlət – həqiqətən də həddindən artıq çoxcəhətlidir. Onun yaranma səbəbləri bir çox obyektiv amillərə: bioloji, psixoloji, iqtisadi, sosial, dini, milli və başqa amillərlə izah olunur. Onların ümumi elmi qavranması çətin ki, hər hansı bir universal nəzəriyyə çərçivəsində mümkün olsun. Hərçənd insan fikri tarixində belə cəhdlər edilmişdir (Platon, Aristotel, Marks, Pleşanov, Lenin, Berdyayev).

§4. Dövlət və vətəndaş cəmiyyəti

İnsanın çoxcəhətli fəaliyyət sahəsini şərti olaraq iki böyük sosial sahəyə ayırmaq olar:

Birinci sahəyə - fərdlə bütövün (ümuminin) dövlət tərəfindən nizamlanan dövlət-siyasət münasibətləri daxildir. Bura aşağıdakıları aid etmək olar: insanların dövlət müəssisələrində, orduda, polisdə və başqa dövlət strukturlarındakı xidmətini və qarşılıqlı münasibətini; vətəndaşların şəxsiyyət vəsiqəsini, sürücülük vəsiqəsini və müxtəlif lisenziyaların olmasını; onların vergi ödəməsini, gömrük baxışından keçməsini; seçkilərdə iştirak etməsini və s. Bu və buna bənzər digər proseslər qanunlar və başqa normativ aktlarla nizamlanır və buna görə də dövlətin sosial sektoruna daxildirlər.

İkinci sosial sahədir və bu, insanların şəxsi vətəndaş həyatı sahəsidir, fərdlərin öz şəxsi maraqlarına, məqsəd və arzularına münasib

olan azad fəaliyyət və qarşılıqlı münasibət zonasıdır.

Beləliklə, vətəndaş cəmiyyəti sosial həyatın elə bir sahəsidir ki, orada insanlar öz şəxsi məqsəd və tələblərinə uyğun olaraq sərbəst və azad qarşılıqlı münasibət şəraitində fəaliyyət göstərirlər; bu sahə insanların öz fəaliyyəti, özünütəşkil və özünüidarə formasıdır. Burada vətəndaşları qanunun gücü və dövlət təlimatları deyil, könüllülük əsasında qarşılıqlı maraq və fayda birləşdirir.

Vətəndaş cəmiyyətinin strukturu özündə iki əsas yarım sistemi birləşdirir:

Birincisi, dövlətin təsiri və nəzarəti olmadan inkişaf edən insanların azad qarşılıqlı münasibətlərinin məcmusu. Bu aşağıdakı formada baş verə bilər:

1) Birgə biznes və ya insanların kollektiv elmi tədqiqat işləri;

2) Öz maraqları üzrə onların klublarda ümumi məşğələsi (teatr studiyalarında, ədəbi dərnəklərdə, idman seksiyalarında və s.);

3) Ailədə insanların qarşılıqlı əlaqəsi;

4) Onların hər hansı bir siyasi partiyada, ictimai təşkilatda, hərəkatda birgə fəaliyyəti;

5) İnsanların fərdi qaydada beynəlxalq əlaqələri (ailə mübadiləsi, artistlərin qastrol səfərləri, işgüzar görüşlərdə, beynəlxalq təşkilatların simpoziumlarında, konfranslarda, yarışlarda, konkurslarda və s. iştirak).

İkincisi, vətəndaş cəmiyyətinin strukturuna həmçinin azad şəkildə öz-özünə meydana gələn sosial institutlarda (ailə, xüsusi mülkiyyət, ev-təsərrüfat işləri, sahibkarlıq, bədii özfəaliyyət, müxtəlif assosiasiyalar, məscid (kilsə), qadın, gənclər, partiya, ekoloji), eləcə də ölkə daxilində və beynəlxalq aləmdə olan təşkilatlar daxildir.

Bununla belə, vətəndaş və «qeyri-vətəndaş» cəmiyyətlərinin sferalarının sərhədlərini «coğrafi» cəhətdən müəyyənləşdirmək o qədər də asan deyil. Onlar (həmin sahələr) bir-biri ilə sıx əlaqəli və bağlıdırlar. Başqa sözlə, onların hamısında eyni insanlar iştirak

edirlər. Buradan da aşağıdakı qənaətə gəlmək olar:

Sosiumda dövlətlə vətəndaş cəmiyyəti münasibətlərində aşağıdakılar baş verir:

a) Dövlət sektorunda fərdlərin sosial əxlaqı və qarşılıqlı münasibəti dövlət tərəfindən nizamlanır.

b) Vətəndaş cəmiyyətində insanların fəaliyyəti və qarşılıqlı münasibəti azaddır və bunlar fərdlərin şəxsi maraqları və arzuları ilə müəyyənləşir.

Vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı üçün vacib olan şərtlər aşağıdakılardır:

1) Xüsusi mülkiyyət (vətəndaşların müstəqilliyinin və dövlətdən asılı olmamasının maddi əsasları);

2) Ölkədə iqtisadi, eləcə də vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin olunması;

3) Cəmiyyətdə demokratiyanın və özünüidarənin inkişafına dövlətin təsiri;

4) İnsanların vətəndaş yetkinliyi-kamilliyi (qanuna əməl etməsi; öz vəzifələrini dərək

edərək öz hüquqlarından istifadə bacarığı; öz həmvətənlərinin, bütövlükdə cəmiyyətin taleyinə eləcə də dünyada baş verənlərə biganə olmaması, başqa insanlarla əməkdaşlıq etməyə müdam hazır olması və s.).

Öz növbəsində, vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı ölkə üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir, **birincisi**, ona görə ki, o hər bir fərdin, eləcə də müxtəlif birliklərin və qrupların öz istədiklərinin həyata keçirilməsinə (reallaşmasına) şərait yaradır. **İkincisi**, o hər bir fərdin və cəmiyyətin dövlət tərəfindən sıxışdırılmasına (tapdanmasına) imkan vermir, onun daha demokratik və hüquqi olmasına səy göstərir.

Vətəndaş cəmiyyəti tədricən yaranmış və inkişaf etmişdir.

Ənənəvi (feodal) **silki-iyerarxik cəmiyyətlərdə** insanlar arasındakı münasibətlər dövlət və digər «kollektivlər» (kastalar, silklər, «ali cəmiyyət», ruhanilər, kəndli icmaları və s.)

tərəfindən çox sərt, qəddarcasına nizamlanırdı.

Sənaye cəmiyyətində (kapitalist) insanlar daha sərbəst, müstəqil və azad olmağa başladılar. Bununla belə, müxtəlif tarixi mərhələlərdə və ölkələrdə vətəndaş cəmiyyəti ilə dövlət arasında münasibətlər müxtəlif cür olmuşdur: gah vətəndaş cəmiyyətinin, gah da dövlətin təsiri güclü olmuşdur.

Sonda onu qeyd edək ki, vətəndaş cəmiyyətinin strukturuna aşağıdakı elementlər daxildir:

- ailə (kəbin, analıq, övladlığa götürmə, tərbiyə və s.);
- iqtisadi (xüsusi mülkiyyət, fermerlik, aksioner cəmiyyətləri);
- yaradıcılıq (ixtira, elm, rəssamlıq, yaradıcılıq ittifaqları və s.);
- dini (istədiyi dinə inam (sitayış), məscid (kilsə), nigah və s.);
- siyasi (partiyalar, hərəkatlar, təşkilatlar, klublar, müzakirələr və s.);

– beynəlxalq (qeyri-dövlət təşkilatları, festivallar, müsabiqələr və s.).

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, insanın hüquq və azadlıqları aşağıdakılardır:

1) Vətəndaş hüquqları:

– yaşamaq hüququ, azadlıq, toxunulmazlıq;

– öz şərəf və ləyaqətini qorumaq hüququ;

– ədalətli, müstəqil və açıq məhkəmə hüququ;

– azad yerdəyişmə və özünə yaşayış yeri seçmə.

2) Siyasi hüquqlar:

– hakimiyyət orqanlarına seçib seçilmək hüququ;

– azad fikir, inam, söz və vicdan azadlığı;

– ittifaq və assosiasiyalar, nümayiş və yığıncaq azadlığı.

3) İqtisadi hüquqlar:

– xüsusi mülkiyyət hüququ;

– sahibkarlıq fəaliyyəti hüququ;

– öz iş qüvvəsindən azad istifadə etmək hüququ.

4) Sosial hüquqlar:

– əmək və sosial təminat hüququ;

– mənzil və əlverişli ətraf mühit hüququ;

– öz sağlamlığını qorumaq hüququ.

5) Mədəni (mənəvi) hüquqlar:

– təhsil və mədəni dəyərlərdən istifadə hüququ;

– azad bədii və texniki yaradıcılıq hüququ.

§5. Müasir dövlətlərin inkişafının iki əsas istiqaməti (tendensiyası)

Ötən bütün dövrlərdə dövlətə münasibət birmənalı olmamışdır və həmişə **iki** istiqamətin mübarizəsi ilə müşayiət olunmuşdur.

Birinci istiqamətin tərəfdarlarını dövlətçilər, yəni etatistlər adlandırırlar, hansı ki onlar etatizm mövqeyinin tərəfdarlarıdır, cəmiyyətdə dövlətin rolunun güclənməsini istəyirlər.

İkinci istiqamətin tərəfdarları isə dövlətin əleyhdarları, yəni antietatistlərdir. Onlar dövlətin fəaliyyətində ancaq mənfi cəhətləri görürlər (idarəçiliyin qeyri-səmərəliliyi, bürokratizm, eqoizm və siyasətçilərin «çirkli» olması, sui-istifadə, şəxsiyyətin tapdanması və s.).

Hazırda müasir dövlətlərin inkişafında bu iki istiqamətə uyğun meyillər müşahidə olunmaqdadır: etatik və deetatik.

Etatik tendensiya cəmiyyətdə dövlətin rolu artan zaman özünü göstərir, idarəçilikdə paternalizm (atalıq) güclənir, bürokratik st-

rukturların sayı artır. Buna səbəb aşağıdakı amillərdir:

1) **İqtisadiyyatın və sosial sferanın** dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin vacibliyi (bu bazarın özünü tənzimləyə bilmədiyi hallarda baş verir);

2) **İqtisadiyyatda** dövlət sektoru inkişaf edərkən – poçt, dəmiryolu nəqliyyatı, energetika, kosmos sistemi, silah istehsalı və s.);

3) **Beynəlxalq qarşılıqlı əlaqələrin inkişafı;**

4) **Sosial münafişələrin** aradan qaldırılması, köməksiz, məzlum insanların müdafiəsi və s.

Deetatik tendensiya isə dövlət hakimiyyətinin məhdudlaşdırıldığı, onun hakimiyyətinin müəyyən hissəsinin qeyri-dövlət təşkilatlarına verildiyi, vətəndaş cəmiyyəti zonasının genişləndirildiyi və nəhayət, iqtisadiyyatın və ictimai həyatın digər sahələrinin dövlətsizləşdirildiyi və xüsusi mülkiyyətə verildiyi zaman baş verir. Bu tendensiyanın istiqaməti aşağıdakı amillərlə izah olunur:

– iqtisadiyyatın dövlət sektorunda səmərəliliyinin aşağı olması və dövlətin tənzimləmə mexanizminin zəifliyi ilə;

– dövlət strukturlarında bürokratikləşmənin artması ilə;

– insanların dövlətdən asılı olmamaq meylinin güclənməsi, daha çox sərbəstliyə və özünüidarəyə can atması və bir-biri ilə azad, qeyri-formal bir şəraitdə ünsiyyətdə olmaq istəməsi ilə.

§6. Dövlətin əsas formaları

Politoloqlar bir-biri ilə sıx əlaqədə olan dövlətin tipləri və ya formaları ilə bağlı xeyli mülahizələr irəli sürmüşlər. Hamı tərəfindən qəbul olunan əsas amil odur ki, hər bir dövlət tipinin xüsusiyyətləri onun təşkilati quruluşunun, dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi metodlarının təhlili əsasında müəyyən edilir.

Dövlətin tip və forması arasında dəqiq nisbət yoxdur. Bir tərəfdən eyni bir dövlət tipi hədudlarında dövlət hakimiyyətinin təşkili və fəaliyyətinin müxtəlif formaları mövcud ola, digər tərəfdən isə müxtəlif tipli dövlətlər eyni formada fəaliyyət göstərə bilər. İstənilən tarixi dövrün konkret dövlət formasının xüsusiyyəti, hər şeydən əvvəl, ictimai və dövlət həyatının yetkinlik dərəcəsi ilə, dövlətin qarşıya qoyduğu vəzifə və məqsədlərlə müəyyən olunur. Başqa sözlə, dövlətin forması kateqoriyası bilavasitə onun

məzmunundan asılıdır və onunla müəyyən olunur.

Dövlətin formasına xalqın mədəni səviyyəsi, onun tarixi ənənələri, dini görüşlərinin xarakteri, milli xüsusiyyətləri, məskunlaşmasının təbii şəraiti və başqa amillər mühüm təsir göstərir. Dövlətin formasının özünəməxsus xüsusiyyətlərini, habelə, dövlətin və onun orqanlarının qeyri-dövlət təşkilatları ilə (partiyalarla, həmkarlar ittifaqları ilə, ictimai hərəkatlarla, dini və digər təşkilatlarla) qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri də müəyyən edir.

Dövlətin forması özündə qarşılıqlı əlaqədə olan üç ünsürü – idarəçilik formasını, dövlət quruluşu formasını və dövlət rejimi formasını birləşdirən mürəkkəb ictimai hadisədir.

Müxtəlif ölkələrdə dövlət formalarının ictimai inkişafı ilə bağlı yeni məzmunla tamamlanan, qarşılıqlı əlaqədə və təsirdə zənginləşən öz xüsusiyyətləri, səciyyəvi əlamətləri vardır. Bununla bərabər, bütün mövcud döv-

lətlərin, xüsusilə də müasir dövlətlərin formaları ümumi əlamətlərə malikdir. Bu da dövlətin formasının bir ünsürünə tərif verməyə imkan verir.

İdarəçilik forması ali dövlət hakimiyyəti orqanlarının strukturunu, təşkilini və onların arasında səlahiyyət bölgüsü qaydasını özündə təcəssüm etdirir.

Dövlətin idarəçilik forması:

– ali dövlət orqanlarının necə yaradılmasını və onların hansı quruluşa malik olmasını;

– ali və digər dövlət orqanları arasında hansı qarşılıqlı münasibətlər prinsipinin durduğunu;

– ali dövlət hakimiyyəti və ölkənin əhalisi arasında qarşılıqlı münasibətlərin necə qurulduğunu;

– ali dövlət orqanlarının təşkili vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını nə dərəcədə təmin etməyə qadir olduğunu aydınlaşdırmağa imkan verir.

Göstərilən əlamətlərə görə dövlətin idarəçilik formaları **monarxiya** (təkbaşına, irsi) və **respublikaya** (kollegial, seçkili) bölünür.

Dövlətin quruluşu forması – dövlətlə onun tərkib hissələri, dövlət hakimiyyətinin mərkəzi ilə yerli orqanlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin xarakterini aşkar edən milli və inzibati-ərazi quruluşudur. İdarəçilik formasından fərqli olaraq, dövlətin təşkili burada dövlət hakimiyyətinin və dövlət suverenliyinin mərkəzdə və yerlərdə, dövlətin tərkib hissələri arasında bölgüsü nöqtəyi-nəzərindən təhlil edilir.

Dövlətin quruluş forması:

- dövlətin daxili strukturunun hansı hissələrdən ibarət olduğunu;
- bu hissələrin hüquqi vəziyyətlərinin və onların orqanlarının qarşılıqlı münasibətlərinin necə olduğunu;
- mərkəzi və yerli dövlət orqanları arasında münasibətlərin necə qurulduğunu;

– həmin dövlətin ərazisində yaşayan hər bir millətin mənafeyinin necə ifadə olunduğunu göstərir.

Dövlət quruluşu formasına görə bütün dövlətləri **üç əsas qrupa** bölmək olar: unitar, federativ və konfederativ dövlətlər.

Unitar dövlət – mərkəzi hakimiyyət orqanlarına tabe olan və dövlət suverenliyi əlamətlərinə malik olmayan inzibati-ərazi vahidlərindən ibarət vahid bütöv dövlət birliyidir.

Federasiya əvvəllər müstəqil olan dövlət qurumlarının bir ittifaq dövlətində könüllü birliyindən ibarətdir.

Federativ dövlət quruluşu yekcins deyildir. Müxtəlif ölkələrdə o konkret federasiyanın yaranmasının tarixi şəraiti və hər şeydən əvvəl, ölkə əhalisinin milli özünəməxsusluqları ilə müəyyən edilən nadir xüsusiyyətlərə malikdir. Bununla belə, federativ dövlətlərin əksəriyyəti üçün səciyyəvi olan daha ümumi cəhətləri ayırmaq olar.

1. Federasiyanın ərazisi onun ayrı-ayrı subyektlərinin: ştatların, kantonların, tor-

paqların, respublikaların və s. ərazilərindən ibarətdir.

2. İttifaq dövlətlərində ali qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyəti federal dövlət orqanlarına məxsusdur. Federasiya və onun subyektləri arasında səlahiyyətlər ittifaq (federal) konstitusiya ilə dəqiq bölünür.

3. Federasiya subyektləri öz konstitusiya-larını qəbul etmək hüququna malikdirlər, öz-lərinin qanunverici, icra və məhkəmə orqan-ları vardır.

4. Əksər federasiyalarda vahid ittifaq və-təndaşlığı və federal vahidlərin vətəndaşlığı mövcuddur.

5. Federal dövlət quruluşunda parlamen-tin federasiya üzvlərinin mənafeələrini təmsil edən palatası olur.

6. Federasiyalarda əsas ümumdövlət xarici siyasətini ittifaq dövlət orqanları həyata keçirirlər. Onlar federasiyanı dövlətlərarası münasibətlərdə rəsmi təmsil edirlər (ABŞ, Almaniya, Braziliya, Hindistan və s.).

Federasiyalar dövlət quruluşunun xarakterini və strukturunu mühüm dərəcədə müəyyən edən ərazi və milli əlamətlər üzrə qurulur.

Konfederasiya – ümumi məqsədlərin təmin edilməsi üçün yaradılmış suveren dövlətlərin müvəqqəti ittifaqıdır. Konfederativ dövlət quruluşunda konfederasiya üzvləri həm daxili, həm də xarici işlərdə öz suveren hüquqlarını saxlayır. Federativ dövlət quruluşundan fərqli olaraq, konfederasiya aşağıdakı cəhətlərlə səciyyələnir:

Əvvələn, konfederasiya federasiya üçün xarakterik olan öz ümumi qanunverici, icra və məhkəmə orqanlarına malik deyildir. Suveren dövlətlərin nümayəndələrindən ibarət olan konfederativ orqanlar iqtisadi, müdafiə əməkdaşlığı problemlərini həll edirlər (konfederativ dövlətlər də bu məqsədlə yaradılır).

İkincisi, konfederativ dövlətin vahid ordusu, vahid vergi sistemi və vahid dövlət büdcə-

si olmur. Lakin bu məsələlər konfederasiya üzvlərinin razılığı ilə əlaqələndirilə bilər.

Üçüncüsü, bir dövlətin vətəndaşının digər dövlətin ərazisində yerdəyişməsinin əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirilməsinə (vizasız və başqa rəsmiyyətlər) baxmayaraq, konfederasiya müvəqqəti ittifaqda olan dövlətlərin vətəndaşlığını saxlayır.

Dördüncüsü, konfederasiyaya daxil olan dövlətlərin orqanları vahid pul sistemi, vahid gömrük qaydaları, həmçinin vahid dövlətlərarası kredit siyasəti haqqında həmin dövlət birliyinin mövcud olduğu dövr üçün razılığa gələ bilərlər.

Beşincisi, konfederativ dövlətlər uzunömürlü deyildir. Onlar ümumi məqsədə nail olduqdan sonra ya parçalanır, ya da federasiyaya çevrilir. Tarixdə həm bu, həm də digər nümunələr məlumdur: Alman ittifaqı (1815-1867-ci illər), İsveçrə ittifaqı (1815-1848-ci illər), Avstriya-Macaristan (1867-1918-ci illər) və klassik nümunə olan Amerika

Birləşmiş Ştatları 1781-ci ildə (konfederasiya maddələri ilə) qanunvericilik qaydasında təsdiq edilən konfederasiyadan 1787-ci ildən ABŞ konstitusiyası ilə təsbit edilən və hazırda da fəaliyyət göstərən federasiya yaradıldı.

Konfederativ dövlət quruluşu suveren unitar və yaxud federativ dövlətlərin yaranması üçün əsas ola bilər.

§7. Dövlətin əsas tipləri

Dövlətin ən geniş yayılmış və ən uzun müddət mövcud olmuş tipi monarxiyadır (təkhakimiyyətlilikdir). Bu elə bir dövlət idarəçilik formasıdır ki, burada ali hakimiyyət birbaşa və ya dolayısı ilə tək bir nəfərin – dövlət başçısının əlində cəmlənmişdir. Özü də bu hakimiyyət irsən (faraon, sultan, şah, çar, kral, imperator və s.) keçmişdir.

Tarixdə bu dövlət tipinin iki forması məlumdur: qeyri-məhdud və məhdudlaşdırılmış forması.

Qeyri-məhdud monarxiyada, demək olar ki, hökmdarın fəaliyyətinə heç bir məhdudiyət qoyulmur, o əsasən dövləti təkbaşına idarə edir, hakimiyyət isə – mütləqiyyət (istibdad) hakimiyyəti səciyyəsi daşıyır.

Məhdudlaşdırılmış monarxiyada da hakimiyyət irsən keçir, lakin onun hakimiyyəti konstitusiyaya ilə məhdudlaşdırılmış olur. Belə ki, bu tip monarx çarlıq etsə də, idarə etmir, ölkəni isə parlament (qanunverici) və hökumət (icraedici) idarə edir.

Zəmanəmizdə qeyri-məhdud monarxiya Qətərdə, Oman sultanlığında, Səudiyyə Ərəbistanda, məhdudlaşdırılmış monarxiya isə Belçika, Niderland, Tailand, İsveçrə, Yaponiya və s. ölkələrdə mövcuddur.

Monarxiyanın **antipodu** kimi hələ qədim dövrdə **respublika** (*lat. ictimai, ümumxalq*) idarəçilik forması qəti şəkildə Afina dövlətində formalaşmışdır. Onun əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bütün dövlət hakimiyyəti

orqanları ümumxalq seçkiləri əsasında formalaşır.

Respublikanın yüksək hakimiyyət strukturunda iki fiqur – parlament və prezident əsas yer tutur.

Respublika idarəçilik formasının ümumi əlamətləri aşağıdakılardır:

– təkbaşına və kollegial dövlət başçısının olması;

– dövlət başçısının və ali dövlət hakimiyyətinin digər orqanlarının müəyyən müddətə seçilməsi;

– dövlət hakimiyyətinin şəxsi hüquqla deyil, xalqın iradəsi ilə həyata keçirilməsi;

– dövlət başçısının qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda hüquqi məsuliyyəti;

– ali dövlət hakimiyyəti qərarlarının bütün digər dövlət orqanları üçün məcburiliyi;

– vətəndaş mənafələrinin üstün tutulması, dövlət və şəxsiyyətin qarşılıqlı məsuliyyəti.

Parlament (*fr. danışmaq*) – cəmiyyəti təmsil edən ali qanunverici orqandır. İlk dəfə o

İngiltərədə 1265-ci ildə yaradılmışdır. Lakin parlament müasir mənasını və əlamətlərini Qərb ölkələrində XVII–XVIII əsrlərdə baş verən burjua inqilablarından sonra əldə edə bildi. Onu da qeyd edək ki, parlament müxtəlif ölkələrdə müxtəlif cür adlanır: İsraildə (knesset), Fillandiyada (seym), Norveçdə (storting), Belçika, Böyük Britaniya, Hindistan, Kanada və başqa ölkələrdə (parlament) və s. Bundan əlavə, ikipalatalı (Avstraliya, Braziliya, Kanada, ABŞ, AFR, Rusiya və s.) və təkpalatalı (İsrail, Fillandiya, İsveçrə və s.).

Parlamentli respublika – dövlət idarəçiliyi formasının təşkilində ali rolun parlamentə məxsus olan müasir növlərindən biridir. Belə respublikada hökumət parlament üsulu ilə parlamentdə əksər səsə malik partiyaların deputatlarından formalaşdırılır. Hökumət öz fəaliyyəti dövründə parlament qarşısında kollektiv məsuliyyət daşıyır. O, parlament çoxluğu tərəfindən dəstəkləndikcə

hakimiyyətdə qalır. Parlament üzvlərinin əksəriyyətinin etibarını itirdikdə hökumət ya istefaya gedir, ya da dövlət başçısı tərəfindən parlamentin buraxılmasına və vaxtından əvvəl parlament seçkilərinin təyin olunmasına müvəffəq olur.

Belə respublikalarda, bir qayda olaraq, dövlət başçısı parlament və yaxud xüsusi olaraq yaradılan parlament kollegiyası tərəfindən seçilir.

Dövlət başçısının parlament tərəfindən seçilməsi icra hakimiyyəti üzərində parlament nəzarətinin başlıca əlamətidir. Dövlət başçısının seçilməsi prosedurası müasir parlamentli respublikalarda müxtəlifdir. Məsələn, İtaliyada respublika prezidenti hər iki palatanın üzvləri tərəfindən onların birgə iclasında seçilir. Almaniya Federativ Respublikasında prezident buntestaqın üzvlərindən və eyni sayda torpaqların lantaqları tərəfindən proporsional əsaslarla seçilən nümayəndələrdən ibarət federal məclis tərəfindən seçilir.

Parlamentli respublikada dövlət başçısının seçkisi ümumi seçki hüququ əsasında da həyata keçirilə bilər. Bu, məsələn, Avstriya üçün səciyyəvidir, burada prezident əhali tərəfindən altı il müddətinə seçilir.

Dövlət başçısı parlamentli respublikada kifayət qədər geniş səlahiyyətlərə malikdir. O, qanunları elan edir, dekretlər verir, parlamenti buraxmaq hüququna malikdir, hökumət başçısını təyin edir, silahlı qüvvələrin baş komandanıdır və s.

Hökumət başçısı (baş nazir, nazirlər şurasının sədri), bir qayda olaraq, prezident tərəfindən təyin edilir.

Parlamentli respublika idarəçilik forması ali dövlət hakimiyyəti orqanlarının elə strukturunu əks etdirir ki, bu struktur ictimai həyatın demokratikliyini, şəxsiyyət azadlığını real təmin edir, insan birgəyaşayışı üçün hüquqi qanunçuluğa əsaslanan ədalətli şərait yaradır.

Prezidentli respublika – dövlət idarəçiliyin elə formasıdır ki, burada ümumxalq tərəfindən seçilən prezident (*lat. öndə, başda oturan*) həm dövlətin, həm də icra hakimiyyətinin başçısıdır. O, hökuməti təşkil edir, bəzən ona həm də başçılıq edir. Eyni zamanda, seçilmiş respublika parlamenti bu və ya digər dərəcədə hökumətin və prezidentin fəaliyyətinə nəzarət edir, əgər onlardan hansısa ölkə konstitusiyasını pozarsa, o zaman onu məsuliyyətə cəlb edər, *impeachment* (ittiham etmə) qaldıra bilər.

Prezidentli respublikanın ən səciyyəvi cəhətləri aşağıdakılardır:

- prezidentin seçilməsinin və hökumətin təşkilinin parlamentdən kənar metodu;
- hökumətin parlament qarşısında deyil, prezident qarşısında məsuliyyəti;
- dövlət başçısının parlamentli respublikadan daha geniş səlahiyyətə malik olması.

Klassik prezidentli respublika ABŞ-dır. Əsasında hakimiyyət bölgüsü duran ABŞ

Konstitusiyasına müvafiq olaraq dəqiq müəyyən olunmuşdur ki, qanunverici hakimiyyət parlamentə, icra hakimiyyəti prezidentə, məhkəmə hakimiyyəti ali məhkəməyə məxsusdur. ABŞ prezidenti dolayı seçkilər yolu ilə – seçicilər kollegiyası tərəfindən seçilir. Seçicilərin sayı parlamentdə hər ştatın nümayəndələrinin sayına uyğun olmalıdır. Hökumət prezident tərəfindən onun partiyasına mənsub şəxslərdən təşkil olunur.

Prezidentli idarəçilik formasının müxtəlif ölkələrdə öz xüsusiyyətləri vardır. Fransada prezident ümumi səsvermə ilə seçilir. Səslərin mütləq çoxunu qazanan namizəd seçilmiş hesab edilir. Prezident seçkisinin belə qaydası 1991-ci ildən Azərbaycanda da tətbiq olunmaqdadır.

Bütün bu deyilənlərdən aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

– dövlətin respublika quruluşunda dövlət ümumi seçkilər əsasında təşkil olunur.

Prezidentli respublikada:

1. Cəmiyyətin siyasi həyatında aparıcı rolunu prezident oynayır;

2. Prezident (eləcə də parlament) xalq tərəfindən seçilir;

3. Prezident dövlətin və icra hakimiyyətinin başçısıdır;

4. Ölkədə hakimiyyət daha stabildir.

Qanunverici və icra hakimiyyətinin qolları əməkdaşlıq etməyə məcburdur.

Parlamentli respublikada:

1. Ölkənin siyasi həyatında rəhbər rolunu parlament oynayır;

2. Seçilmiş parlament hökuməti təşkil edir və ona nəzarət edir;

3. Prezident parlament tərəfindən seçilir, ancaq nominal olaraq (adda, kağız üzərində) dövlətin başçısıdır;

4. Əgər parlament konfliktdə olan partiya qruplarına bölünübsə, hakimiyyət qeyri-stabil ola bilər.

§8. Siyasi rejim və onun formaları

Dövlət tipologiyasının növbəti meyarı (kriteriyası) siyasi rejim formalarıdır.

Siyasi rejim – bu, elə üsul və metodlardır ki, onun vasitəsilə hər bir hakimiyyət ölkədə öz hökmranlığını həyata keçirir və cəmiyyəti idarə edir. Siyasi rejimin formalarını nəzərdən keçirərkən biz birinci növbədə onu bilməliyik ki, dövləti kim və necə idarə edir, kimin və hansı «kratiya» və ya «arxiya» (*yun. hər ikisi hakimiyyət deməkdir*) cəmiyyətdə bərqərar olub. Bu səbəbdən də ilk öncə hakimiyyətin avtokratiya, oxlokratiya, diktatura və s. növlərini qeyd edirlər. Bununla əlaqədar olaraq yunan terminləri ilə idarəetmənin aşağıdakı formalarını göstərmək olar:

1. **Avtokratiya** – mütləqiyyət, bir şəxsin (monarxın, prezidentin) qeyri-məhdud hakimiyyəti;

2. **Aristokratiya** – zadəganların ən yaxşı, imtiyazlı insanların hakimiyyəti;

3. **Plutokratiya** – varlıların hakimiyyəti, cəmiyyətdə «pul çuvallarının» hökmranlığı;

4. **Timokratiya** – (time-dəyər, şərəf) imtiyazlı, yuxarı, varlı təbəqənin hakimiyyəti;

5. **Teokratiya** – (Allah) kilsənin və ruhanilərin (yer üzərində Allahı təmsil edənlərin) hakimiyyəti;

6. **Herentokratiya** – (qoca) ağsaqqalların, yaşlı nəslin nümayəndələrinin hakimiyyəti;

7. **Demokratiya** – xalq hakimiyyəti, bütün xalqın, cəmiyyətin geniş təbəqələrinin hakimiyyəti;

8. **Oxlokratiya** – (kütlə) hər cür ağlagəlməz, ağılsız işləri görməyə hazır olan kütlənin, küçə, meydan adamlarının hakimiyyəti;

9. **Monarxiya** – tək, bir hökmdarın (şahın, sultanın, çarın, kralın və s.) hakimiyyəti;

10. **Oliqarxiya** – az bir qrup insanların (varlıların, siyasətçilərin, hərbiçilərin və s.) hakimiyyəti;

11. **Poliarxiya** – (çoxluğun) hakimiyyətin üç və ya daha çox şəxsə əlində cəmlənməsi;

12. **Anarxiya** – hakimiyyətin olmaması, cəmiyyətin qeyri-stabil vəziyyətə düşməsi;

13. **Diktatura** – bir şəxsin (diktatorun), bir qrup şəxsin, siyasi partiyanın və s. qeyri-məhdud hakimiyyəti;

14. **Bürokratiya** – cəmiyyətdə məmurların (ancaq öz xeyrini, mənafeyini güdən) sonsuz hakimiyyəti.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, real həyatda bu formaların çoxu bir-birinə uyğun gəlir. Məsələn, teokratiya ilə monarxiya, demokratiya ilə anarxiya və s. demək olar ki, eyni formada oxşar təzahür edirlər.

Bundan əlavə, sadalanan formalardan bəziləri müəyyən dərəcədə tautoloji mənə daşıyır, cəmiyyətin idarə olunması zamanı eyni şəraitdə eyni funksiyaları yerinə yetirirlər (pluto və timokratiya, avtokratiya və monarxiya)

Müxtəlif dövlət tiplərini siyasi rejimə görə üç əsas formaya ayırmaq daha məqsədəuyğundur: totalitar, avtoritar və demokratik.

Onların arasında əsas fərq – hakimiyyətin xarakterində və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının nə dərəcədə təmin olunmasındadır. Belə ki, avtoritar və totalitar rejimlərin oxşarlığı ondadır ki, onların hər ikisində insanların haqları və hüquqları tapdanır, azadlıqları əllərindən alınır, onlar mütəmadi olaraq güclü təzyiq, tapdaq altında yaşayırlar. Xalqın ən çox əksinə olan dövlət – totalitar dövlətdir.

Totalitar dövlət. Totalitarizm (tam, ümumi, hər şeyi əhatə edən) – hökmdarların insanlar üzərində tam nəzarətini bildirir. O cəmiyyəti totalitar cəmiyyət adlandırmaq olar ki, onda bütün qruplar, partiyalar, kilsələr, sektalar və s. və onların bütün üzvləri öz dövlət başçılarına və ölkədəki hakim ideologiyaya tabe edirlər.

Qərbi Avropada totalitar rejimlər İtaliyada (1922-1945), Almaniyada (1933-1945), İspaniyada (1939-1960) və s. olmuşdur.

Lakin XX əsrdə «klassik» totalitar dövlət nümunəsi bütün dünyaya iki ölkə – Stalin Sovet İttifaqı və Hitler Almaniyası nümayiş etdirdilər. Birinci öz totalitar dövlət modelini olduqca gözəl və romantik ideya – kommunizm qurmaq (kommunist totalitarizm), ikincisi isə – Böyük Almanyanın intibahı-ideyası (nasional-sosialist totalitarizm və ya nasizm) əsasında həyata keçirmişdir.

Totalitar rejimlər adətən inqilablar, hərbi çevrilişlər, cəmiyyətdaxili kəskin qarşıdurmalar, siyasi hakimiyyət böhranları, xarici təsirlər və təzahürlər əsasında formalaşır.

Rejimin əsas xarakterik əlamətləri aşağıdakılardır:

– hakimiyyət bir kütləvi partiyanın monopoliyasına keçir və oliqarxiya prinsipi ilə qurulur, idarəçilik bir nəfər tərəfindən aparılır və dövlət institutlarının fəaliyyəti sıx şəkildə ona bağlıdır;

– iqtisadiyyat tam mənada dövlətin nəzarətinə keçir, milliləşdirilir, şəxsi mülkiyyət ortadan qalxır;

– cəmiyyətin bütün sferalarına sirayət edən rəsmi dövlət ideologiyası formalaşdırılır;

– daxili siyasətin əsas aləti kimi daimi repressiyalar həyata keçirilir;

– media üzərində texnoloji nəzarət güclüdür;

– silahlı mübarizə imkanları tam nəzarətə götürülür, müxalifətin müqavimət imkanları, hətta onun mövcudluğu faktı da ortadan qaldırılır.

Totalitar rejimlərdə insanların şüuruna «biz» və «onlar», «doğma və yad», «dost və düşmən», «ağ və qırmızı», «bizimlə olmayan bizə düşməndir», «təslim olmayan məhv edilməli», «insan yoxdursa, problemdə yoxdur» düşüncələri hakim kəsilir, toplum «parlaq gələcək», «ən yaxşı ölkə» və s. ilğımlarla, yalançı illüziyalarla çaşdırılır.

Totalitar rejim XX əsrin məhsuludur. Bir çoxları bu qənaətdədirlər ki, totalitarizmin meydana gəlməsinə industrial inkişaf təkan verdi.

Avtoritar dövlət. Totalitar rejimdən fərqli olaraq avtoritar (*lat. hakimiyət, təsir*) rejim daha «yumşaq» xarakter daşıyır. Belə rejimdə vətəndaşların müəyyən hüquq və azadlıqlarına imkan verilir, vətəndaş cəmiyyətinin müəyyən elementləri nəzərə çarpır. Hətta hakimiyət üçün təhlükə yaratmayan müəyyən partiya və təşkilatların fəaliyyətinə də icazə verilir. Cəmiyyət üzərində total nəzarət də olmur. Dövlət çalışır ki, qeyri-siyasi sahələrə, xüsusilə iqtisadiyyata qarışmasın. Bəzən seçkilərin də keçirilməsinə qadağa qoyulmur (əslində bu seçkilər azad olmur, nəzarətdə saxlanılır, formal səciyyə daşıyır, onun nəticələri saxtalaşdırılır). Sözə baxan parlament də mövcud olur. Nəhayət, ölkədə kütləvi repressiyalara yol verilmir.

Bununla belə, avtoritar dövlətə aşağıdakı qeyri-demokratik əlamətlər xasdır:

– bir nəfər (diktatorun) qeyri-məhdud hakimiyyəti (rəhbərin, monarxın, hərbi rəisin, prezidentin) və ya şəxslər qrupunun;

– siyasi müxalifətin qadağan olunması (və ya ciddi məhdudiyət və nəzarət);

– siyasi sahənin ciddi nəzarətdə saxlanması (dövlət təhlükəsizliyi, mövcud nizam-intizamın qorunub saxlanması, müdafiə və s.);

– gücə istinad və hakimiyyətə tabe olmağa məcburetmə (ordu və digər «güc» strukturları vasitəsilə);

– vətəndaşların hakimiyyətə real təsir imkanının olmaması və onların hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması.

Avtoritar rejim ən çox cəmiyyət həyatında dəyişiklik (dönüş) baş verdikdə meydana gəlir. Belə ki, cəmiyyət milli azadlıq hərəkatı və oyanışla üz-üzə qalır, radikal reformaların baş verməsi gözlənilir. Belə vaxtlarda

avtoritarizm ən səmərəli vasitə kimi çıxış edir. Heç də hədəf deyil ki, bəşər tarixində ona əsaslanan siyasi rejimlər daha geniş yayılmışdır.

Lakin bir qayda olaraq, o da müvəqqəti, keçici xarakter daşıyır. Gələcəkdə o, ya totalitarizmə, ya da demokratiyaya doğru meyllənir. Məsələn, Kubada 1959-cu ildə yaranan bu rejim az sonra kommunizm kursuna doğru meyilləndi və ölkədə totalitarizm bərqərar olundu. Digər ölkələrdə (Cənubi Koreya, Argentina, Çili və s.) avtoritarizm tədricən demokratiyaya yaxınlaşdı.

Bütün bu deyilənlərdən aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

- belə rejimlərdə hakimiyyət bir şəxsin və yaxud qrupun əlində cəmləşir;
- hakimiyyətin bölüşdürülməsi prinsipinə etinasız yanaşılır;
- əsas təsir imkanları dövlətin əlində cəmləşdirilir;
- böyük cəza aparatı olmur;

– fərdin və toplumun siyasi fəaliyyəti ciddi şəkildə reqlamentləşdirilir, məhdudlaşdırılır;

– vətəndaşlara dövlətin yasaq etdiyi qaydalara rəğmən davranmağa icazə verilmir;

– demokratiyanın bəzi elementləri saxlanılır (seçki, parlament uğrunda mübarizə, kütləvi aksiyalara məhdudiyət qoymaqla icazə və s.);

– media nisbətən azaddır, ancaq senzura dövlətin sosial institutu kimi saxlanıla da bilər;

– vətəndaş davranışının tipik forması konformizmdir, siyasi mühitə biganəlik, ikrah hissi doğurur;

– siyasi elita elektorat tərəfindən deyil, «yuxarılar» tərəfindən, onun iradəsinə uyğun formalaşdırılır.

1989-1990-cı illərdə totalitarizmin ən böyük qalası olan SSRİ-nin çökməsi ilə post-sovet məkanında avtokratizmin, kvazidemokratiyanın tipik nümunələri meydana gəldi.

§9. Demokratik siyasi rejim

Demokratik dövlət. Məlum olduğu kimi, «demokratiya» yunancadan tərcümədə «xalq hakimiyyəti» mənasını verir. Real həyatda bunu necə dərk etmək olar? Xalq hakimiyyətini praktikada necə həyata keçirmək olar ki, hamı üçün yaxşı olsun: təkcə çoxluq üçün deyil, həm də azlıq təşkil edən insanlar, eləcə də hər bir şəxs üçün yaxşı olsun? Çox da asan olmayan bu sualın cavabını bəşəriyyət iki min ildən artıqdır ki axtarmaqdadır. Misal üçün, dünya tarixində artıq sınaqdan çıxmış xalq hakimiyyətinin konkret üç modeli üzərində dayanaq:

Antik demokratiya – həmin dövrdə hakimiyyət əhalinin əksəriyyətinin (çoxluğun) əlində idi. Əslində isə hakimiyyəti meydanlarda boş-boşuna mitinqlərdə keçirən həyəcanlı kütlə idarə edirdi. Faktiki olaraq dövlət oxlodemokratiyaya – oxlokratiyaya çevril-

mişdi. Qədim yunan filosofları Platonun (427-347) və Aristotelin (384-322) bilavasitə şahidi olduqları bu cür demokratiya, onların təbiri ilə desək, cəmiyyətin idarə olunmasının elə bir formasıdır ki, onda qanunlar deyil, kütlənin əhval-ruhiyyəsinə uyğun olaraq tez-tez dəyişən hay-küyçü boşboğazlar əsas rol oynayırdılar. Nəticədə isə qaragüruhün özbaşınalığı, həyasızlığı artır, azlığın, eləcə də hər bir şəxsin hüquqları pozulur.

Bu öz inandırıcı təsdiqini digər bir məşhur yunan filosofu Sokratın (470-399) acınacaqlı taleyində də tapmışdır. O, ömrünün sonunda «yeni allahlıq ideyası tətbiq etdiyinə və gənclərin əxlaqını pozduğuna» görə qaragüruh tərəfindən zəhər içməklə ölümə məhkum edilmişdir. O zamankı «demokratiyanın» qanunlarına hörmət əlaməti olaraq müdrik qoca zəhəri içmiş və zindandan qaçmaqdan imtina etmişdir.

Xalq hakimiyyətinin digər neqativ təcrübəsini keçmiş SSRİ-də və başqa ölkələrdə

«kollektivçi» model – sosialist demokratiyası mövcud oldu və bəzilərinə hələ də davam edir. Mahiyyət etibarı ilə belə demokratiya psevdodemokratiyadır (sözdə demokratiya), onda hər bir şəxsin haqları kollektiv, cəmiyyət, dövlət, hakim siyasi partiya və rəsmi ideologiya tərəfindən tapdanmış indi də tapdanmaqdadır.

Sovet hakimiyyəti orqanlarına qeyri-azad seçkiləri yada salaq. Əslində həmin seçkilər alternativsiz (seçkisiz seçki) idi, onda «demokratiyanın əlamətlərinə» formal bir şəkildə əməl olunurdu. Sov. İKP MK tərəfindən bəyənən və irəli sürülən «namizədi» öncədən «qələbə» ilə, özü də onun lehinə verilən 99,9% səsle təbrik etmək olardı.

Eyni zamanda, «xalq tərəfindən seçilən» həmin şəxslər əslində dekorativ fiqurlar, siyasətdə isə «toy generalları» idilər. Belə ki, faktiki olaraq onların yerinə hər şeyi heç kim tərəfindən seçilməyən «partiya və hökumət» həll edirdi.

Bununla belə, «fərdiyyətçi», başqa sözlə, vətəndaşların şəxsi azadlıqlarının qeyri-məhdud, maksimal bir şəkildə yerinə yetirilməsinə, dövlətin onların işinə minimal qarışmasına yönələn liberal demokratiya da qüsurlardan xali deyildir. O, cəmiyyətdə sosial bərabərsizliyin güclənməsinə təkan verir, nizam-intizamsızlığa səbəb olur, bu isə sonda oliqarxiya və ya anarxo-demokratiya ilə, ən pisi isə, onların hər ikisinin birlikdə baş verməsi ilə nəticələnir.

Həmçinin oliqarxiya demokratiyası özünü bir də onda göstərir ki, burda xalq hakimiyyəti əlamətlərinə bu və ya başqa dərəcədə (miqdarda) oliqarxiya dozası da əlavə olunur, yəni cəmiyyətdə bir dəstə imkanlı biznesmenlərin və siyasətçilərin hökmranlığı təmin edilir («pul çuvalları», «ümumxalq rəyini») formalaşdıran kütləvi informasiya vasitələrini satın alır, seçki kampaniyalarını maliyyələşdirir, hətta birbaşa dövlət məmurlarını da satın alırlar).

Öz növbəsində, anarxo-demokratiya bəzən hakimiyyətsizliyə aparıb çıxarır. Bu özünü hər hansı bir demokratik prosedurlarına (məs., hakimiyyət seçkiləri) əməl edilərkən daha qabarıq baş verir. Cəmiyyətdə faktiki olaraq özbaşınalıq, qanunsuzluq, cinayətkarlıq və s. baş alıb gedir.

Çox təəssüf ki, bu cür demokratiyanın 1990–1993-cü illərdə biz də şahidi olduq. Ölkədə kimlər at oynatmadı. Əlbəttə, ön sırada oliqarxlar (yerlərdə bankirlər, iri firma sahibləri, «kölgə iqtisadiyyatı» ilə məşğul olanlar, özlərini siyasi elita adlandıran siyasət boşboğazları, daha doğrusu, siyasət dəllalları və s.

Göründüyü kimi, demokratiya anlayışı sadəcə «xalq hakimiyyəti» anlayışından daha mürəkkəb anlayışdır. Buna görə də hansısa bir «təmiz», ideal demokratiya mövcud deyildir.

Onun hər bir modelinin öz müsbət və mənfi cəhətləri vardır. Elə bundan da aydın

olur ki, niyə bir çox fikir sahibləri demokratiya haqqında müxtəlif, ziddiyyətli fikirlər söyləmişlər, hətta ona böyük tərəddüdlə yanaşmışlar. Məlum olduğu kimi, Platon demokratiyanı siyasətin əsas fəlakəti saymışdır. O, qeyd etmişdir ki, demokratiya əksər hallarda cəmiyyəti ağılsız yola aparır və bunun da nəticəsində hakimiyyəti ya fırıldaqçılar, ya da diktatorlar ələ keçirirlər. Müxtəsəri, bu barədə Yiniston Çerçelin fikri ilə razılaşmamaq olmur. O, qeyd edirdi ki, «demokratiyanın qüsurları çoxdur», lakin onun bir üstün cəhəti var: «bu vaxtadan heç kim ondan yaxşı nəşə icad edə bilməyib».¹

Doğrudan da biz etiraf etməliyik ki, dünyada tam mükəmməl heç nə yoxdur, buna görə də tam ideal dövlət axtarışı, əslində mənasız boş bir işdir. Bu mənada, bizim ətrafımızda nə varsa, hamısı nisbidir. Belə ki, bəzi adamlar üçün demokratik və ədalətli görü-

¹ B.P.Puqaçov. Politologiyanın əsasları. M., s.212.

nən məsələ (məs. şəxsi azadlıq, xüsusi mülkiyyət, rəqabət və ancaq görülən işin nəticəsinə görə mükafatlandırma və s.) digərləri üçün sosial ədalətsizlik kimi yəni kiminsə (daha güclünün) başqalarının hesabına üstünlük əldə etməsi kimi görünə bilər.

Bütün bunlara baxmayaraq, müasir inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə demokratik dövlətlərə üstünlük verilir. Bunun əhəmiyyəti ondadır ki, vətəndaşlar ölkənin idarə olunması üçün qərarların hazırlanmasında iştirak edirlər, idarə edənlər isə idarə olunanların razılığı ilə hakimiyyətə gəlirlər.

Bütün bu deyilənlərdən aşağıdakı qənaətə gəlmək olar:

1) demokratiyanın ən vacib prinsipi – cəmiyyətdə hakimiyyətin mənbəyi xalqdır – alternativsiz bir prinsipdir. Çünki xalq özünüidarədə, qanunların, qərarların hazırlanmasında və qəbulunda bilavasitə iştirak edir (onların açıq müzakirəsi, formuləsi və refe-

rendumlarda qəbul edilməsi və s.). Bu birbaşa demokratiya adlanır;

2) ya da hakimiyyət orqanlarına öz nümayəndələrini seçir. Onlar isə hakimiyyətin fəaliyyətinə nəzarət edir, lazım gəldikdə isə onları dəyişdirə bilir. Bu isə nümayəndəli demokratiya adlanır.

Bu sistemlərin hər ikisinin (əksər hallarda bir-birinə zidd) öz müsbət və mənfi cəhətləri vardır. Belə ki, birbaşa demokratiyada (onu plebistar da adlandırırlar) seçicilərin və seçilmək istəyənlərin siyasi cəhətdən o qədər də hazırlıqlı (savadlı) olmaması, namizədlərin seçicilərin emosional əhval-ruhiyyəsindən sui-istifadə edərək onların rəğbətini qazanmağa çalışması, eləcə də rəqabət aparən KİV-in, siyasətçilərin və başqa insanların vəziyyətə (seçicilərə) güclü təsiri əksər hallarda düzgün qərarların qəbul olunmamasına gətirib çıxarır. Bundan başqa, sorğuların və referendumların keçirilməsi

çətin və mürəkkəb, həm də böyük məsrəf tələb edir.

Nümayəndəli demokratiya (onu representativ (açıq) demokratiya da adlandırırlar) bu mənada daha səmərəlidir. Ona görə ki, idarəçiliklə əsasən ixtisasca hazırlıqlı, səriştəli, məsuliyyətli, cəmiyyət tərəfindən seçilmiş çox da böyük olmayan qruplar məşğul olurlar. Lakin bunun da öz çatışmazlıqları (qüsurları) vardır: seçkilərarası dövrə, demək olar ki, geniş xalq kütləsi bir qayda olaraq hakimiyyətin idarə olunmasından uzaqlaşdırılır (bu o zaman daha çox baş verir ki, «pis» deputatın geri çağırılması qaydası, yəni institutu hələ formalaşmayıb). Bu zaman xalq tərəfindən «seçilmişlər» sadə vətəndaşlardan (xalqdan) ayrı düşür, bürokratism, korrupsiya, ancaq öz şəxsi maraqlarını güdmək və s. kimi hallar baş alıb gedir.

Demokratiyanın **ikinci** ən vacib prinsipi – dövlətin əsas orqanlarının seçkili olmasıdır. Cəmiyyətdə o xüsusi hüquqi normaların

(seçki hüququnun), yəni vətəndaşların seçkilərdə iştirakını tənzimləyən, onların hakimiyyətin müxtəlif orqanlarına seçib-seçilməsini, ictimai təşkilatların nəzarəti altında azad, vicdanlı, alternativli seçki qaydalarını özündə əks etdirir.

Üçüncü demokratik prinsip – qərarların qəbul olunmasında və yerinə yetirilməsində azlığın çoxluğa tabe olmasıdır. Lakin bununla yanaşı, azlıqda olanların öz fikirlərində (mövqelərində) qalmaq və onu müdafiə etmək hüququ vardır.

Dördüncü prinsip – demokratiya üçün olduqca vacibdir. Bu, cəmiyyətin hər bir üzvünün əsas hüquq və azadlıqlarının təmin olunması və vətəndaşların bərabərliyi prinsipidir (ən azı – seçib-seçilmək bərabərliyi). Niyə ən əsas? Ona görə ki, demokratiya əsas məqsəd deyil. O ancaq hər bir kəsin azadlığının, həyatı əhəmiyyətli ən vacib hüquqlarının təmin olunması üçün bir vasitədir. Əks halda, yəni cəmiyyətdə əgər kimsə istismar olunur

və əzab-əziyyət çəkirsə, onda belə demokratiya kimə və nəyə lazımdır?

Sonda onu da qeyd edək ki, müasir demokratik dövlətlərin daha bir vacib xüsusiyyəti (əlaməti) də vardır – cəmiyyətin açıq xarakterli olması. Bunun arxasında nə durur?

Açıq cəmiyyət – bu elə bir cəmiyyətdir ki, o özündə aşağıdakıları əks etdirir:

– azad, rəqabətli bazar iqtisadiyyatı vasitəsilə dünyanın bütün təsərrüfat sahələrinin birləşdirilməsi prosesi gedir;

– hər bir xalqın özünəməxsus milli mədəniyyəti başqa ölkə xalqlarının mədəniyyətləri ilə mübadilə edilir və bir-birini zənginləşdirmək imkanı qazanır;

– bu elə bir cəmiyyətdir ki, orada insanların hüquqlarına hörmət və ehtiramla yanaşılır;

– vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı təqdir olunur;

– doğru və tam informasiyanın alınmasına heç bir qadağa qoyulmur;

- qapalı sosial elita olmur;
- hər bir kəsin uğuru onun şəxsi qabiliyyətindən və əməksevərliyindən asılıdır.

Bir çox ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, demokratiya ancaq o ölkələrdə uğurla inkişaf edir ki, onlar ona həm maddi, həm intellektual, həm də psixoloji cəhətdən hazırdırlar. Kamil demokratiya ancaq o ölkələrdə mümkündür ki, ölkə stabil maddi rifaha nail olub, varlılarla yoxsullar arasındakı fərq aradan qaldırılıb, daha yoxsullar öz haqlarını tələb etmək üçün «baltaya əl atmırlar», insanların əksəriyyəti özlərinə xas olan eqoizm, başqa etnoslara dözümsüzlük və təcavüzə meyillilik hisslərindən xilas olublar, qarşılıqlı məsuliyyət qaydalarını mənimsəyiblər, başqa insanların hüquq və azadlıqlarına hörmətlə yanaşırlar, kompromisə, özünüməhdudlaşdırmağa, özünü tərbiyəyə, qanuna əməl etməyə, bir sözlə bütün insanlar və ölkələrlə əməkdaşlığa hazırdırlar.

Demokratik prinsiplərin həyata keçirilməsində ən səmərəli vasitə hüquqi dövlətin qurulmasıdır.

Hüquqi dövlət. İnkişaf səviyyəsindən və yerinə yetirdiyi funksiyalardan asılı olaraq ən azı dörd dövlət tipini qeyd etmək olar: hərbi, polis, sosial və hüquqi (bu siyahıya islam dövləti – müasir İranda, irqi dövlət – yaxın keçmişdə CAR-sı və s.).

Haradakı dövlət strukturu və funksiyasında zor (zorakılıq) üstünlük təşkil edirsə (ordu, hərbi-sənaye kompleksi, ictimai asayiş və təhlükəsizlik orqanları), orda bu güc vasitələrindən qorxu yaratmaq, təcavüz, özünə tabe etmək, cəza vermək və s. istifadə edilir. Belə dövlətlər dövlətin hərbi və ya polis tipinə aiddir (keçmiş faşist Almaniyası, SSRİ, Haiti, İraq, müasir Şimali Koreya və s.).

Bunun əksinə olaraq sosial dövlətlərdə əsas üstünlük sosial sahənin inkişafına və fəal sosial siyasətə verilir ki, burada da başlıca məqsəd – bütün əhəlinin həyat tərzini

yaxşılaşdırmaq, cəmiyyətin rifahını təmin etmək, bu yöndə heç bir narazılığın, münaqişənin olmamasına çalışmaqdır (belə dövlətlərə nümunə – Kanada, ABŞ, Finlandiya, Fransa, AFR, İsveçrə və s. misal göstərmək olar).

Hüquqi dövlətə ayrıca və təfərrüatı ilə yanaşma (baxılma) tələb olunur. O dövləti hüquqi dövlət adlandırmaq olar ki, onda cəmiyyətin bütün həyatı qanuna tabedir, qanun isə ümumxalq bərabərliyini və sosial ədaləti təmin etməyə yönəlmişdir. Bu elmi tərifini açıqlamaq üçün hüquqi dövlətin aşağıdakı əsas prinsiplərini vurğulamaq olar:

- cəmiyyətdə qanunun aliliyi və hamı üçün eyniliyi (ümumiliyi);
- qanunların özünün hüquqi xarakterli (səciyyəli) olması;
- insanın hüquq və azadlıqlarının üstünlüyü (prioriteti);
- dövlət və şəxsiyyətin qarşılıqlı məsuliyyəti;

– cəmiyyətdə hakimiyyətin qanuniliyi (legitimliyi);

– hakimiyyət bölgüsü.

Cəmiyyətdə qanunun aliliyi və ümumiliyi onda yurokratiyanın özünəməxsus xüsusiyyətlərinin olması ilə bağlıdır.

Bu, onu bildirir ki, **birincisi**, cəmiyyət həyatında ancaq qanun «diktə» edir (yoxsa hansısa şəxs və yaxud hansısa müəssisə və yerli əmrlər və nizamnamələr). **İkincisi**, ölkənin qanunları hamı üçün məcburidir: tək-cə vətəndaşlar üçün yox, eləcə də həm dövlətin özü, həm də onun bütün orqanları və vəzifəli şəxsləri üçün.

Qanunların özünün hüquqi xarakteri, başqa sözlə, onların yüksək hüquqi keyfiyyətə malik olması ilə izah olunur. Bu da onun bildirir ki, ölkənin qanunları beynəlxalq hüquqi standartlara cavab verməli, xalqın iradəsini özündə əks etdirməli, özləri də qanuni yolla qəbul edilməlidir (parlament və ya referendum vasitəsilə, ayrı-ayrı şəxslərin

göstərişi ilə yox). Bundan əlavə, hüquqi normalar mürəkkəb və çoxsaylı olmamalıdır, elə olmalıdır ki, onlar insanların əl-ayağını bağlamasın, yəni hər şey hamıya aydın və asan olsun.

İnsanın hüquq və azadlıqlarının prioriteti (üstünlüyü) prinsipi onu bildirir ki, dövlətin fəaliyyətində başlıca yeri cəmiyyətdə şəxsiyyətin əsas hüquq və azadlıqlarının qorunması tutur. Lakin burada onu qeyd etmək vacibdir ki, vətəndaşların bərabərliyi heç də hər bir kəsin mütləq (tam) azadlığını bildirmir, yəni bunun da öz həddi var. Hər bir kəs o dərəcədə (o qədər) azad ola bilər ki, bu başqalarının azadlığına mane olmasın. Başqa sözlə, birinin hüququ digərinin hüquqsuzluğuna gətirib çıxarmasın, kiməsə əlavə imtiyazlar qazandırmasın.

Dövlət və şəxsiyyətin qarşılıqlı məsuliyyəti. İnsanın hüquqları yalnız o zaman gerçəkləşir ki, onlar insanların vəzifə və məsuliyyətləri ilə bağlı olur. Əks təqdirdə onlar ancaq xoş

arzular olaraq qalırlar. Hüquq və vəzifələr elə bil, bir medalın iki üzüdürlər, bir-birinin mövcudluğunu qarşılıqlı sürətdə şərtləndirirlər. Rus filosofu və tarixçisi Boris Çiçerin (1828-1904) qeyd edirdi ki, «insanın hüququ ona görə var ki, onun vəzifələri var» və əksinə «vəzifələri ona görə var ki, onun hüquqları var». Bir şəxsin hüququ (deyə ki, şəxsi mülkiyyət hüququ) onu bildirir ki, o başqalarının mülkiyyətinin toxunulmazlığına mane olmasın (toxunmasın).

Buradan da məlum olur ki, nə üçün vətəndaşlar qanunlara əməl etməyə məcburdular, başqalarının hüquq və azadlıqlarına hörmətlə yanaşmalıdırlar. Buna görə də kimlər ki, vətəndaşlıq vəzifələrini yerinə yetirmir, haqlı olaraq tənbehə və cəzaya məruz qalırlar.

Dövlət də şəxsiyyət və cəmiyyət qarşısında öz funksiyalarını yerinə yetirərkən məsuliyyət daşıyır. Bu məsuliyyətin formaları müxtəlifdir:

– vətəndaşlara doğru informasiya verməli (məs., orduda xidmət edənin ölümünün səbəbi; ölkədə ekoloji pozuntuların səbəbləri; siyasi kursda buraxılan səhvlər və s.);

– hakimiyyət orqanlarının hesabatı;

– hökumətin işini və təkliflərini qiymətləndirən sorğu və referendumlar;

– vəzifəli şəxslərin fəaliyyəti barədə məhkəməyə şikayət və digər formalar.

Hakimiyyətin legitimliyi, yəni qanuna uyğunluğu, qanuniliyi. İlk öncə qanunilik aşağıdakıları özündə ehtiva edir:

– hakimiyyət demokratik seçkilər yolu ilə formalaşır;

– bu hakimiyyət səmərəli fəaliyyət göstərir;

– həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq səviyyədə qəbul olunur (tanınır).

§10. Hakimiyyətin bölünməsi

Bu prinsip dövlət hakimiyyətinin üç qolu (qanunvericilik, icra və məhkəmə) arasında

hakimiyyət səlahiyyətlərinin və fəaliyyət sahəsinin dəqiq bölünməsinə (müəyyənləşdirilməsini) özündə əks etdirir. Funksiyaların belə məhdudluğu hansısa bir orqanın hakimiyyət üzərində monopoliyasına imkan vermir. Bu, vətəndaşların hüquqlarına təminat verir, insan monolit, hər şeyə hakim aparatı ilə üzləşmir, əksinə, bir-birinin fəaliyyətinə nəzarət edən orqanlarla, yəni daxilən bölünmüş, əslində isə bütöv bir sistemlə əməkdaşlıq edir. Bir-birini tənzimləməklə bu sistem məmurların öz vəzifələrindən sui-istifadə etməsinə yol vermir, siyasi quruluşun demokratikliyi və stabilliyini təmin edir. Burada, yeri gəlmişkən, cəmiyyətdə «dördüncü hakimiyyəti» – kütləvi informasiya vasitələrini də (KİV) yada saxlamaq yerinə düşər.

§11. Demokratik cəmiyyətdə KİV-in rolu

Kütləvi informasiya vasitələri dedikdə, o sosial institutlar və kommunikasiya kanalları nəzərdə tutulur ki, onlar sistemli şəkildə informasiyaları toplayır, hazırlayır və geniş auditoriyaya yayırlar. Başqa sözlə, KİV (mətbuat, radio, televiziya) fasiləsiz hadisələr axını ilə geniş ictimaiyyət arasında professional informasiya vasitəçisi kimi çıxış edir. Boş yerə deyil ki, dünyada onu mass media (*lat. massa-topa, yığın+medius-orta, arada olan*) adlandırırlar.

KİV-i ona görə «dördüncü hakimiyyət» adlandırırlar ki, azad informasiya şəraitində o, cəmiyyətdə böyük rol oynayır.

Birincisi, o, insanlara imkan verir ki, ölkədə və dünyada baş verən hadisələrdən xəbərdar olsun.

İkincisi, əhalini dünyada mövcud olan nöqteyi-nəzərlərlə (baxışlarla) tanış edir: həm rəsmi (hakimiyyətin üç qolu nöqteyi-nəzərdən), həm də hakim dairələri mütəmadi tənqid edən müxalifət nöqteyi-nəzərindən.

Üçüncüsü, mass-media aşkarlığın və vətəndaş hüquqlarının müdafiəsinin ən əsas tribunasıdır. O, cəmiyyəti hakimiyyət orqanlarının fəaliyyəti, hakim elitanın öz imkanlarından sui-istifadə halları, cəmiyyətdə vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının, qanunçuluğun və nizam-intizamın pozulması və s. təcili məlumatlandırır.

Dördüncüsü, cəmiyyətdə mədəniyyətin yayılmasına çalışır və nəhayət, **beşincisi**, vətəndaşların özünüdərk şüuruna, onların sosial və siyasi əxlaqına güclü təsir göstərir, siyasi sistemə müəyyən münasibət bildirərək ölkədə ictimai rəy formalaşdırır.

Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər bir ölkədə mass-media eyni cür deyildir. Onların fəaliyyəti müxtəlif yönlü və müxtəlif istiqamətlidir. Əgər onların bir hissəsi sivil, müdrik, xeyirxah, ölçülü-biçili və məsuliyyətli fəaliyyət göstəirsə, başqa bir hissəsi (sarı və ya bulvar KİV-i) qeyri-sivil, bayağı, mət-

ləbsiz-məzmunuz və son dərəcə primitiv fəaliyyət göstərirlər.

Onu da qeyd edək ki, ölkəmizdə KİV-lər azad olsalar da, onların bir çoxu müstəqil deyil. Onların bəzilərinin «varlı» sahibləri (ağaları) vardır. Onlar sifariş verərək, istədikləri «havanı» onlara çaldırır və oynadırlar. Bu cür «satın alınmış» KİV müxtəlif maliyyə klanlarının əlində bir hücum silahına çevrilir və ictimai rəyi aldatmaq (manipulyasiya etmək) məqsədi güdürlər.

§12. Stabil və qeyri-stabil dövlətlər

Dövlət tipologiyasının sonuncu əlaməti kimi siyasi həyatın sabitlik dərəcəsini, onda əldə olunmuş pozitiv cəhətlərin qorunub saxlanılmasını (dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyi, hakimiyyətin bütün qollarının normal fəaliyyəti, cəmiyyətdə demokratiyanın, qanunçuluğun, nizam-intizamın və vətəndaş həmrəyliyi təmin olunması) göstərmək olar.

Qeyri-stabil dövlətlərin səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlarda müxtəlif partiyalar, qruplar və hakimiyyətin qolları arasında hakimiyyət uğrunda mütəmadi kəskin mübarizə gedir. Bu da bir çox hallarda vətəndaş qarşıdurmasına, prezidentlərin, parlamentlərin, hökumətlərin dəyişməsinə, dövlət çevrilişinə, hakimiyyətin hərbi xuntanın (*ispanca – birlik*) və ya putçun (*almanca – sui-qəsdçi*) əlinə keçməsinə gətirib çıxarır. Belə qeyri-stabil dövlətlərdə cəmiyyət, bir qayda olaraq, xroniki anomiyaya (yun. qanunsuzluq), sosial nizamsızlığa, yoxsulluğa, hərci-mərcliyə və cinayətə düşər olur.

Stabil dövlətlərin isə ilk öncə, dayanıqlı qanunvericilik əsası olduğu kimi, cəmiyyətin idarə olunmasında hakimiyyətin qolları arasında da dəqiq tənzimləmə sistemi mövcud olur. Dövlətdə vəzifəli şəxslərin nizamlı legitim rotasiya mexanizmi fəaliyyət göstərir. Dövlət ənənəvi olaraq bütün cəmiyyətin

maraqları üçün işləyir, onda vətəndaş həmrəyliyi vardır, ölkədə demokratiya və özünüidarə inkişaf edir, hər bir vətəndaşın hüquqları və azadlıqları qorunur, digər ölkələrin xalqları ilə əməkdaşlığa xüsusi fikir verilir. Stabil dövlətdə hakimiyyətə müxtəlif siyasi partiyalar gəlir və gedirlər, ancaq qanun, demokratiya, nizam-intizam həmişə qalır. İnsanları ölkədə dövlətin gücü yox, qarşılıqlı fayda saxlayır.

Təbii olaraq, buna görə də stabil dövlətlərdə abad cəmiyyət mövcud olur. Onun səmərəli iqtisadiyyatı, münaqişəsiz sosial strukturu (təxminən 10% varlı və yoxsulu, qalanı isə orta sinif), əhəlinin əksəriyyəti konfrontasiyasız, tolerant şüurlu, demokratik ənənəli, qanunçuluğa və nizam-intizama meyilli olur. Stabil dövlətlərin coğrafiyasına Belçika, Böyük Britaniya, Danimarka, Niderland, Norveç, ABŞ, İsveçrə və başqa ölkələr daxildirlər.

Sonda bir daha stabil və qeyri-stabil dövlətlərin müqayisəli xarakteristikasına nəzər salaq:

Qeyri-stabil dövlətlərdə:

- hakimiyyət uğrunda daimi mübarizə;
- hakimiyyətin tez-tez qeyri-qanuni dəyişməsi;
- konstitusiyanın tez-tez dəyişdirilməsi;
- siyasi kursun tez-tez əvəzlənməsi;
- cəmiyyətdə vətəndaş qarşıdurması;
- sosial nizamsızlıq, anomiya və s. baş verir.

Stabil dövlətlərdə:

- dövlətin qanunvericilik əsaslarının möhkəmliyi;
- hakimiyyət bölgüsü sisteminin nizamlılığı;
- hakimiyyətin legitim rotasiya qaydası;
- dövlət işinin təsdiqlənmiş ənənəsi:
 - a) bütün cəmiyyətin maraqları,
 - b) vətəndaş həmrəyliyi,

- c) demokratiyanın və özünüidarənin inkişafı,
- d) hər bir vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının qorunması,
- e) başqa dövlətlərlə sülhsevər əməkdaşlıq və s. mövcud olur.

MÖVZU 3.

Siyasi partiyalar və ictimai-siyasi hərəkətlər

Cəmiyyətin siyasi həyatında dövlətdən savayı digər vacib subyektlər də iştirak edir: müxtəlif siyasi partiyalar, hərəkətlər, təşkilatlar, dövlət, ictimaiyyət və partiya liderləri, seçicilər və başqa siyasi qüvvələr. Onlar arasında partiyalar və hərəkətlər xüsusi yer tutur.

§1. Siyasi partiyalar və ictimai-siyasi hərəkətlər

Məlum olduğu kimi, hər bir sosial qrupun (sınıfın, təbəqənin) özünün xüsusi maraqları vardır və onlar bunu geniş ictimaiyyətə, birinci növbədə, hakimiyyətin diqqətinə çatdırmaq istəyirlər. Siyasi partiyaların fəaliyyəti həm öz qrup maraqlarını ifadə ilə, həm də onları dövlət səviyyəsində müdafiə etməklə

bağlıdır (*lat. partiya – hissə, qrup*). Müasir partiyaların ilk nümunələri hələ orta əsrlər İtaliyasında (XII–XV əsrlərdə) meydana gəlmişdir. Lakin partiyalar müasir formasını XVII–XIX əsrlərdə almışdır (İngiltərədə, Fransada, ABŞ-da, Rusiyada və s.)

§2. Siyasi partiya və onun əsas funksiyaları

Siyasi partiyaya verilən ən ümumi tərifi görə – siyasi partiya fəal bir şəkildə siyasi hakimiyyəti ələ keçirmək və onu idarə etmək uğrunda eyni ideologiya altında könüllü birləşmiş insanların qeyri-dövlət təşkilatıdır. Partiyalar olduqca çox və müxtəlif funksiyaları yerinə yetirirlər. Ancaq onların əksəriyyətinin üst-üstə düşdüünə görə onları aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə qruplaşdırmaq olar: sosial, ideoloji, siyasi, idarəçilik, elektoral.

Sosial funksiya. Bu ondan ibarətdir ki, hər bir partiya ümumi şəkildə bu və ya digər sosial qrupun (bəzən qrupların) maraqlarını ifadə və müdafiə edir, onların tələblərini dövlət hakimiyyəti səviyyəsinə qaldırır, lazım gəldikdə bu tələblərin yerinə yetirilməsi üçün müəyyən tədbirlər də görür. Son onilliklərdə siyasi partiyalar öz sosial bazaların (tərəfdarlarının sayını) daha da genişləndirməyə və özlərinə yaxın olan daha çox sosial qrupların maraqlarını ifadə və təmsil etməyə çalışırlar.

İdeoloji funksiya. Birincisi, partiyanın ideologiyasının (nəzəri konsepsiyaların, partiya proqramının, sosial-iqtisadi və siyasi strategiyasının və s.) hazırlanması, **ikincisi,** bu ideologiyanın siyasi informasiya və tərbiyəvi iş sahəsində geniş təbliğ olunub yayılmasından ibarətdir.

Bununla yanaşı, hər bir partiya ideoloji yeniləşməyə hazır olmalıdır. Belə ki, öz əqidələrində ortodoksal (öz məsləklərində sabit

və ardıcıl olan) mövqe tutanlar partiyanın ümumi işinə xələl gətirirlər. Necə ki, bunu Sov. İKP üzvləri edirdilər. Onlar öz əqidələrinin möhkəm və dəyişməz olduğunu iddia edirdilər. Və bunun nə ilə nəticələndiyini artıq biz yaxşı bilirik. Dünyadakı sürətli inkişaf və müasir cəmiyyət həyatının rasionallaşması siyasi həyatın da mütəmadi çevik modernləşməsini tələb edir. Başqa sözlə, müasir siyasi fəaliyyəti dövrün yaratdığı yeni şəraitə uyğunlaşdırmaq, zamanın çağırışlarına hazır olmaq lazım gəlir. Əks halda, həyatdan ayrılar, durğunluq dövrü yaşaya-raq, «dünənin» partiyası olar və bununla da öz tərəfdarlarını itirirlər.

Siyasi funksiya. Birinci növbədə, siyasi hakimiyyəti ələ keçirməkdən ibarətdir. Bu əsas vəzifəni həyata keçirmək üçün partiya öz gələcək liderini seçib müəyyənləşdirir, ictimai həyatın müxtəlif sahələri üçün mütəxəssislər hazırlayır, seçkili və seçkisiz vəzifələrə öz

namizədlərini irəli sürür, parlamentdə və başqa hakimiyyət orqanlarında fəal çalışırlar.

İdarəçilik funksiyası, əsasən, hakimiyyətdə olan partiyalar üçün səciyyəvidir. Belə partiyalar dövlət partiyasına çevrilərək dövlətin fəaliyyətini təşkil edir və istiqamətləndirir, cəmiyyətdə sosial və siyasi dəyişikliklərin olması haqqında təşəbbüs qaldırır, ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə rəhbərlik edirlər.

Sonda, **elektoral funksiya** ondan ibarətdir ki, partiya seçkilərdə fəal iştirak edir, seçki kampaniyalarını təşkil edir, öz potensial elektoratu ilə informasiya-təbliğat işi aparır, seçkiqabağı proqramlarla çıxış edir, seçkilərin keçirilməsinə nəzarət edir və s.

§3. Partiyaların əsas tipləri

Müasir politologiya bir çox əlamətlərinə görə bir-biri ilə sıx bağlı olan partiyaların tiplərini ayıraraq göstərmişdir:

1) fəaliyyət funksiyasına görə iki tipi: **kadr** və **kütləvi partiyalar** mövcuddur.

a) **kadr partiyalarının** səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, onların üzvləri çox olmur və dəqiq strukturları da yoxdur. Üzvlər üzlük haqqı ödəmirlər. Onlar ancaq professional siyasətçilərə və bizneslə məşğul olan vətəndaşların maliyyə dəstəyinə arxalanaraq parlamentə seçkilər zamanı fəaliyyət göstərirlər.

b) **kütləvi partiyaların** üzvlərinin həm sayı çoxdur, həm də onlar dəqiq təşkilatlanmış olurlar. Üzvlər üzlük haqqı ödəyirlər. Özləri də daimi fəaliyyət göstərirlər. Bir qayda olaraq, qarşılıqları qoyduqları sosial, ideoloji və siyasi funksiyaları yerinə yetirirlər. Buna misal olaraq, ABŞ-da demokratik və respublikaçı, İsveçdə və AFR-də sosial-demokrat partiyalarını göstərmək olar.

2) Siyasi əxlaq xarakterinə görə, cəmiyyətdə partiyaların iki tipi – demokratik və

totalitar partiyalar daha çox diqqəti cəlb edir.

Demokratik partiyalara cəmiyyətdə müxtəlif fikirliliyə (plüralizmə), başqa partiyalara və partiyalararası rəqabətə hörmətlə yanaşmaq, dözümlülük (tolerantlıq) nümayiş etdirmək, digər siyasi qüvvələrlə kompromisə və əməkdaşlığa hazır olmaq və s. kimi əlamətlər xasdır.

Bundan fərqli olaraq, totalitar partiyalar cəmiyyətdə inhisarçı (monopolist) mövqe tutmağa, digər siyasi institutları (partiyaları, hərəkatları, dövlətləri) özünə tabe etməyə, əks fikirdə olanları aradan götürməyə, cəmiyyətdə ancaq bir ideologiyanın bərqərar olmasına çalışırlar. Bu məqsədə çatmaq üçün onlar cəmiyyətdə bütün narazı qüvvələri bir yerə yığıb, bütün sosial etirazları bir məcraya yönəltməyə səy göstərirlər.

3) Siyasi sistemdə yerinə görə, başqa sözlə, hakimiyyətin idarə olunmasında iştirakına

görə partiyaların iki tipi – **idarəedən** (hakim) və **müxalifət** partiyaları qeyd olunur.

Müxalifət partiyaları, öz növbəsində, leqal (dövlət tərəfindən icazə verilmiş və qanun çərçivəsində fəaliyyət göstərən), yarımleqal (qeydə alınmamış, ancaq qadağan da olunmamış) və qeyri-leqal (hakimiyyət tərəfindən qadağan olunmuş, konspirasiya (gizli) şəraitində fəaliyyət göstərən) partiyalara ayrılırlar.

Müxalifət partiyalarının səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, əlində heç bir səlahiyyət olmadan və heç bir məsuliyyət daşımadan hakim dairələrin «yarıtmaz kursunu» tənqid edirlər. Bununla da seçicilərin səsini qazanmaq istəyirlər. Lakin hakimiyyətə gələn kimi özləri də həmin səhvləri təkrarlayırlar.

4) Cəmiyyətin inkişaf xarakterinə olan baxışlara görə.

Belə partiyaları şərti olaraq dörd tipə ayırmaq olar:

1) **Evolision (təkamül)** partiyalar hesab edirlər ki, cəmiyyətin sosial-siyasi strukturu uzun əsrlər boyu köhnə adət-ənənələrə əsaslanaraq tədricən formalaşmalı və inkişaf etməli, ənənəvi forma yeni şəraitə uyğunlaşmalıdır.

2) **İslahatçı partiyalar** – cəmiyyətin inkişafını vacib islahatların keçirilməsi vasitəsilə sürətləndirmək istəyirlər.

3) **İnqilabi partiyalar** – ictimai tərəqqiyə təkcə islahatlarla deyil, həm də inqilab yolu ilə nail olmağı mümkün hesab edirlər. Köhnə, vaxtı keçmiş nə varsa, ondan təcili yaxa qurtarıb, onun yerində tamam yeni dünya qurmaq istəyirlər.

4) **Radikal** (*lat. köklü, əsaslı, qəti*) **partiyalar** – daha sərt mövqe nümayiş etdirirlər. Bu, özünü üç əsas formada biruzə verir:

a) Onlar qarşılarında məqsəd qoyurlar ki, cəmiyyət həyatının hansısa bir sahəsində qismən yox, köklü dəyişikliklər aparmaq lazımdır.

b) Bu məqsədə çatmaq üçün onlar ən radikal üsul və vasitələrə əl atırlar (terror, qətl, cəza, partlayış, yanğın, insanların, eləcə də obyektlərin qeyri-qanuni ələ keçirilməsi və s.);

c) Bunun üçün onlar hər vasitə ilə cəmiyyətdə tez-tez gərginlik yaradır, bu da qarşıdurma, düşmənçilik və barışmazlıq («kim bizimlə deyil, bizə düşməndir») kimi hallara gətirib çıxarır. Buna misal, Hindistanın şimal-qərbindəki ekstremist-terrorçu qrupları, Böyük Britaniyanın və Şimali İrlandiyanın və s. ərazilərində baş verən hadisələri göstərmək olar.

§4. Partiya ideologiyası və onun sağ və sol istiqamətləri

Sonda, partiyaların tipologiyası onun ideoloji istiqamətlər üzrə də nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. İlk öncə onu qeyd etmək ki, ideologiya insanların qrup maraqlarını və

məqsədlərini nəzəri cəhətdən formalaşdırır, əsaslandırır və müdafiə edir. Buna görə də cəmiyyətdə nə qədər xüsusiləşmiş (fərqli) qruplar (təbəqə, sinif, etnoslar, demoqrafik, professional və başqa birliklər) varsa, bir o qədər də ideologiya mövcuddur. Əgər biz ayrı-ayrı xırda məqamları bir yana qoyub, ancaq ən əsaslarının üzərində dayansaq, onda bu partiyaların ideologiyalarını **iki** əsas istiqamətə, şərti olaraq, «**sağ**» və «**sol**» istiqamətlərinə ayıra bilərik.

Əlbəttə, bu istiqamətlərin hər birinin tarix boyu özünəməxsus xeyli xüsusiyyətləri olmuş və indi də mövcuddur. Ancaq biz indi müasir dövrdə daha çox intişar tapmış iki variantı nəzərdən keçirək:

1) Sağ istiqamətin (baxışların) tərəfdarları insan azadlıqları idealının individualizm əsasında təmin olunmasının, başqa sözlə, xüsusi mülkiyyət və azad sahibkarlığın, açıq və rəqabətli bazarın inkişafının tərəfdarıdırlar.

Onların fikrincə, hər bir kəs öz rifahına ancaq özü nail olmalıdır.

Əgər məsələyə psixoloji cəhətdən yanaşsaq, belə baxışlar (yanaşma) xüsusi kateqoriya insanlara – təşəbbüskar, yaradıcı, «çevik», sahibkarlıq qabiliyyəti olan, güclü, sağlam, kənardan kömək olmadan özünü «müstəqil» etməyi bacaran şəxslər xasdır.

Sağçılardan fərqli olaraq, solçular kollektivizmə istinad edirlər. Onların fikrincə, cəmiyyətdə sosial ədalətə və bərabərliyə ancaq və ancaq insanların birgə ciddi-cəhdi ilə, insani münasibətlərdə həmrəylik və mütəşəkkillik göstərmək vasitəsilə nail olmaq olar. Bunun üçün fərdi sahibkarlıq ya məhdudlaşdırılmalı və ya tənzimlənməli (idarə olunmalı), hətta iqtisadiyyat sosiallaşdırılmalı (ümumiləşdirilməli), həmçinin, hamı üçün ümumi rifahı təmin etməkdən ötrü dövlət sosial-iqtisadi proseslərə qarışmalıdır.

Bu mövqe, adətən, icraçı, həyatda aparıcı yox, idarə olunan olmaq istəyən insanlara

xasdır. Belələri öz həyat tərzlərinin yaxşılaşmasını öz imkanları ilə yox, bütün kollektivin və ya cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqələndirir və əldə olunmuş (yaradılmış) nemətlərin «ədalətli» bölüşdürülməsini istəyirlər (belə ki, heç kimə az verilməsin, heç kim inciməsin).

Real gerçəklikdə isə həm sağ, həm də sol partiyaların mövqeləri istər zaman (dövlərə görə), istərsə də məkan (ölkədən ölkəyə və ölkə daxilində partiyadan partiyaya) baxımından tam dəqiqliyi ilə təsdiqləmək və ifadə etmək mümkün deyildir, çünki hər iki mövqe olduqca dəyişkəndir. Buna baxmayaraq, bu mövqeləri onlara xas olan ən aparıcı meyllər əsasında müqayisə etmək olar:

1) Sol partiyalara xas olan əlamətlər:

a) onlar geniş xalq kütlələrini (zəhmətkeşləri), eləcə də daha yoxsul sinifləri müdafiə edirlər (bu da ictimai həyatın kollektivləşdirilməsi və mərkəzləşdirilməsi, cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında dövlətin fəal iştirakı deməkdir).

b) dirijizmə – dövlətin iqtisadiyyata fəal müdaxiləsinə meyllilik. Bu:

- bazar özbaşınalığının məhdudlaşdırılması,
- təsərrüfat proseslərinin idarə olunması,
- mülkiyyətin milliləşdirilməsi,
- dövlət sektorunun genişləndirilməsi və s. deməkdir.

c) dövlətin fəal sosial siyasətə meyl göstərməsi. Bu:

- bərabərlik və nemətlərin bölüşdürülməsi əsasında sosial ədalətin təmin edilməsi,
- ölkədə «pulsuz» və güzəştli rifahın (pulsuz təhsil, səhiyyə, ucuz mənzil və s.) genişləndirilməsi,
- cəmiyyətdə gəlirlərin yoxsul vətəndaşların xeyrinə bölüşdürülməsi,
- insanların rifah halının bərabərləşdirilməsi, yəni eqalitarizmə meyllilik,
- ictimai maraqların şəxsi maraqlardan üstünlüyü,

*M.İsgəndərzadə*_____

– şəxsiyyətin kollektivə, cəmiyyətə və dövlətə tabe olması deməkdir.

2) Sağ partiyalar:

– xüsusi mülkiyyətçilərin və sahibkarların, eləcə də orta sinfin geniş təbəqələrinin (bu deetatismə, azadlıq və demokratiyanın inkişafına meyllilik deməkdir),

– dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləməsinə ehtiyatla yanaşma, başqa sözlə, azad bazarın təqdir olunması, fərdi biznesin stimullaşdırılması, dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, dövlət sektorunun ixtisar olunması,

– dövlətin sosial siyasətdə ehtiyatlı olmasını, yəni: sosial ədalətin və bərabərliyin öz əmək haqqına görə əldə olunmasını; gəlirlərin az miqdarda (minimal) bölüşdürülməsini; köməyin ancaq əlacsız (işləyə bilməyən) insanlara edilməsini (burada o da dərk olunmalıdır ki, bərabərsizlik vacibdir, hətta «xeyirlidir», çünki bu insanların iqtisadi fəallığını stimullaşdırır),

– şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının üstünlüyü, onun cəmiyyətin və dövlətin təzyiqindən azad olması və s. kimi meylləri müdafiə edir.

§5. Liberallar və konservatorlar

Sağçı partiyalar arasında daha çox liberal-lar və konservatorlar fərqlənirlər. Onlar arasında ideoloji fərq müasir dövrə nisbətən özünü daha çox tarixi planda göstərir.

Liberalizm (*lat. azad*) Avropada kapitalizmin inkişafı (XVII–XVIII əsrlər) ilə bağlı olaraq yeni sinfin – burjuaziyanın ideologiyası kimi meydana gəlmişdir. O zaman sənayeçilərə və tacirlərə artıq çoxdan durğunluq keçirən feodal qanun-qaydalarını əvəzləyə bilən mütərəqqi ideologiya lazım idi ki, onlar cəmiyyətdə dəyişiklik apara, onu yeniləşdirə bilsinlər. Yəni təşəbbüskarlığa və sahibkarlığa azadlıq verilsin, xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığı təmin edilsin, dövlət təsərrüfat işlərinə qarışmasın. Bu mənada, liberal ideyaların mahiyyəti – maksimal fərdi azadlıqdan ibarətdir. Yəni insan hər cür kənar təsirdən, eləcə də dövlət, cəmiyyət, kollektiv məcburiyyətindən azad olsun.

Dövlətə isə çox sadə bir yol – «gecə gözətçisi» rolu verilirdi.

Bu o demək deyildir ki, fərdiyyətçiliyə köklənən liberallar ictimai mənafe üçün heç nə etmək istəmirlər. Onlar buna təbii, rasio-nal (dövlət məcburetməsi ilə yox) üsullarla nail olmaq istəyirlər. Bu, xüsusilə iqtisadiyyatda çox vacibdir. Böyük şotland iqtisadçısı və filosofu Adam Smit (1723-1790) öz müasirlərini inandıрмаğa çalışırdı ki, insan təbiətinin əksinə getmək olmaz... O, eqoistdir, birinci növbədə öz xeyri barədə düşünəndir. Lakin insanlar bir-biri ilə o qədər bağlı və bir-birilərindən o qədər asılıdırlar ki, əgər onlara mane olmasan, adi həyati prinsip – «sən mənə-mən sənə» – prinsipi çox gözəl işləyəcəkdir. Bazarın «gözəgörünməz əli» isə (azad qiymətlər, tələb və təklif, rəqabət) onları məcbur edəcək ki, bir-biriləri üçün nə tələb olunursa, onları istehsal etsinlər, özü də həm keyfiyyətli, həm də ucuz.

Beləliklə, insanlar öz məqsədlərini həyata keçirərkən, eyni zamanda, həm də bütün cəmiyyət üçün rifah yaradacaqlar. Buradan da ən məşhur liberal şüarlar irəli gəlir – «fəaliyyətə mane olmayın!», «necə gedir, qoy getsin!», «fəaliyyətə tam azadlıq!» və s.

Konservatizm (*lat. saxlamaq, qorumaq*) XVIII-XIX əsrlərdə, xüsusilə Böyük Fransız İnkılabı (1789-1794) zamanı baş vermiş xaos və dağıntıya bir növ münasibət kimi meydana gəlmişdir. Bu, əslində köhnə sinfin – aristokratiyanın (irsi titullu əyanların, iri feodalların) ideologiyası idi. Əsas məqsəd – mövcud status-kvonu qoruyub saxlamaq idi. Konservatorlar cəmiyyətin təkamül yolu ilə inkişafının, güclü dövlətin tərəfdarı idilər. Elə bir dövlətin ki, o, əsrlər boyu formalaşmış qanun-qaydaları, insanlar arasında silki müxtəlifliyi, xüsusi mülkiyyətin möhkəmliyini qoruyub saxlaya bilsin. Konservatorların fikrincə, həyatın əsasını təşkil edən ən əsas mənəvi-hüquqi dəyərlər – millət, din, ailə,

xüsusi mülkiyyət və s.-dir. Cəmiyyətin stabilliyini və sarsılmazlığını ancaq onlar təmin edə bilirlər.

O ki qaldı müasir liberal və konservatorlara (indi onların qabağına «neo» – yeni önsəkilçisi əlavə olunur), onların mövqelərində oxşar cəhətlər çoxdur: şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının prioritetləri, cəmiyyətin demokratikləşməsi və azad iqtisadiyyat, sosial-iqtisadi həyata dövlətin mütədil (mülayim) müdaxiləsi və s. Əbəs yerə deyildir ki, hazırkı inkişaf etmiş ölkələrdə hakimiyyət sükanında onlar tez-tez bir-birini əvəzləyirlər. Məsələn, ABŞ-da demokratlar liberal, respublikaçılar isə konservator meyllidirlər. Hər ikisinin hakimiyyəti dövründə demokratiya, insanların hüquq və azadlıqları, rəqabət, səmərəli iqtisadiyyat və s. kimi prinsiplər dəyişməz qalır.

Hazırkı liberal və konservativ partiyalar arasında fikir ayrılığı dövlətin rolu və funksiyasında qalır: 1) o, iqtisadiyyatı nə dərəcədə

tənzimləyə bilər və 2) yoxsullara dövlət köməyinin həcmi nə dərəcədə, nə qədər olmalıdır. Liberallar dövlətin bu sahədə daha fəal olmasını, konservatorlar isə daha az iştirakını istəyirlər. Sonuncular hesab edirlər ki, «ən yaxşı hökumət ən az idarə edəndir». Belə ki, iqtisadiyyatı azad bazar daha yaxşı tənzimləyir, sosial kömək isə minimal olmalıdır. Çünki o, insanların mənəviyyatını pozur, yaxşı əmək haqqı almaq üçün özlərinə münasib iş axtarırlar.

§6. Kommunistlər və sosial-demokratlar

Sol istiqamətə mənsub olan partiyaların nümayəndələri sosializm «etiketi» – adı altında (ətrafında) qruplaşır. Onlar, əsasən, kommunistlər və sosial-demokratlardır (s.d. partiyalarının müxtəlif adları mövcuddur: sosialist, fəhlə, əmək partiyası, leyborist (*ing. əmək*) və s.). Onların ideologiyasının ilk mənbəyini XVI-XIX əsrlərdə meydana

gəlmiş sosializm haqqında müxtəlif nəzəriyyələr təşkil etmişdir. Lakin XIX əsrin sonlarında bu ideologiyaların əsas istiqamətində (ana xəttində) fikir ayrılığı yarandı. Onun əsas nöqtəsi (maddəsi) – kapitalizmə münasibətlə bağlı idi. İnqilab, yoxsa islahat – əsas məsələ bunun ətrafında idi.

Müasir dövrdə kommunistlərlə sosial-demokratlar arasındakı fərqlər aşağıdakılardır:

Kommunistlər:

- 1) sosializmə doğru irəliləyişdə – sinfi mübarizədə sosialist inqilabının;
- 2) xüsusi mülkiyyətə münasibətdə – ictimai mülkiyyətin;
- 3) sosial ədalətin tətbiqində – bütün nemətlərin bərabər bölüşdürülməsinin;
- 4) iqtisadi sistemin tipinə münasibətdə – planlı iqtisadiyyatın mərkəzləşdirilməsinin tərəfdarıdır.

Sosial-demokratlar:

- 1) dinc islahatların, sosializm elementlərinin həyata tədricən tətbiqinin;

- 2) xüsusi mülkiyyətin;
- 3) əldə olunmuş həyat rifahının hamı üçün bərabərliyinin;
- 4) azad bazar iqtisadiyyatının tərəfdarıdır-lar.

Məlum olduğu kimi, kommunistlər XX əsrdə böyük ruh yüksəkliyi ilə dünyanın üçdə bir hissəsində sosializm «qurmağa» başladılar. Onlar bu yolda «inqilab buldozeri» ilə 85 milyondan artıq insanı, eləcə də xalqların əsrlər boyu yaratdıqları maddi və mənəvi abidələri və sərvətləri məhv etdilər. Bu da vaxt ötdükcə (xüsusilə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə) onların nüfuzunu xeyli aşağı saldı.

Sosial-demokratlar isə daha yaradıcı və daha uğurlu oldular. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə (Avstriya, İspaniya, Norveç, Finlandiya, AFR, İsveçrə və s.) onlar hökumətdə yer tutduqları dövrlərdə ümumi inkişafa öz töhfələrini verdilər. Hətta onlar öz siyasətlərini razılaşıdırmaq üçün 1951-ci ildə özlərinin

beynəlxalq birliklərini – Sosialist İnternasionalını yaratdılar və demək olar ki, o həmin dövrdən olduqca səmərəli fəaliyyət göstərir. Zəmanənin ən aktual problemlərinə həsr olunmuş konfranslar, diskussiyalar keçirir, deklorasiyalar qəbul edirlər.

Sosialistlər sinfi mübarizə, inqilab kursu götürməmişlər. «İşıqlı gələcək» uğrunda qurbanlar vermək istəməzlər. Onlar cəmiyyətin «demokratik sosializmə» doğru irəliləməsinə təkan verməyi öz qarşılarına məqsəd qoymuşlar. Onların fikrincə, sosializm gələcəyin layihələnmiş «ideal cəmiyyətinin» son məqsədi deyil, bugünkü həyatın daha geniş kütlələrin maraqlarının təmin edilməsinə yönəlmiş bir prosesdir.

Sonda onu da qeyd edək ki, partiyaları sol, sağ, radikal və s. kimi sahələrə ayırmaq sırf şərti, nəzəri-tədris xarakteri daşıyır. Yəni, partiyaların mövqelərində olan əsas fərqləri daha aydın təsəvvür etmək mümkün olsun.

§7. İctimai-siyasi hərəkatlar

Partiyaları ictimai-siyasi hərəkatlardan ayırmaq (fərqləndirmək) lazımdır. Onlar öz-özlüyündə vətəndaşların hansısa konkret bir məqsədə çatması üçün (müəyyən problemlərin müzakirəsi və həll olunması, öz maraqlarının və yaxud ümumbəşəri dəyərlərin müdafiəsi və s.) fəaliyyət göstərirlər. Buna bənzər təşkilatlar (ittifaqlar, birliklər, hərəkatlar), adətən, hakimiyyətə gəlməyi qarşılına məqsəd kimi qoymurlar, lakin hansısa bir formada mövcud cəmiyyətin, hətta bütün dünyanın siyasi həyatına təsir göstərmək istəyirlər.

İctimai-siyasi hərəkatlara sahibkarlar ittifaqını (sənayeçilər, bankirlər və s.); professional ittifaqları (muzdlu işçilərin (fəhlələrin) sosial-iqtisadi maraqlarını müdafiə edən); hüquq müdafiəçiləri hərəkatını; istehlakçılar hərəkatını; ekoloji, qadın, gənclər, antihərbi

(pasifist, lat., yəni bütün münaqişələri sülh yolu ilə həll etmək) və s. aiddir.

Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, bütün ictimai-siyasi hərəkətlər öz fəaliyyətlərində məsuliyyətli olmalı, qanuni metodlardan istifadə etməlidirlər.

§8. Siyasi partiyalar və hakimiyyət

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, ictimai-siyasi hərəkətlərdən fərqli olaraq, siyasi partiyaların başlıca məqsədi – cəmiyyətdə hakimiyyəti ələ keçirmək və onu idarə etməkdir. Bu yolda onların fəaliyyət «mexanizmini» sadəcə olaraq bu ardıcılıqla sıralamaq olar: hakimiyyət, ideologiya, partiyalar, qrup maraqları, sosial qruplar.

Bu sxem onu göstərir ki, hər bir cəmiyyət müxtəlif sosial qruplardan ibarətdir və onların hər birinin xüsusi qrup marağı vardır. Siyasi partiyalar isə bütün bu maraqları cəmləşdirir, sərf-nəzər edir, ümumiləşdirir və öz nəzəri ideologiyasına (ideya və baxışlar sistemi) çevirir və onunla da hakimiyyət uğrunda mübarizə aparır. Hakimiyyətə gələn partiya isə hakimiyyətdə olduğu dövrdə həm özünün, həm də özünə yaxın olan partiya və qrupların maraqlarını müdafiə edir.

Bütün bu deyilənlərlə bir amil də sıx bağlıdır: partiya və seçki sistemləri, seçkiqabağı proqramlar, parlament fraksiyaları, banklar, koalisiyalar və s. İlk öncə partiya sistemlərinin mahiyyətinə nəzər salaq.

§9. Partiya sistemləri və onun əsas tipləri

Dünya ölkələrinin əksəriyyətində bir yox (keçmiş SSRİ-dəki kimi), bir neçə, hətta daha çox partiyalar olur. Onların məcmusu (cəmi) hər bir ölkədə partiya sistemini yaradır. Bu sistem (əgər o bir yox, bir neçə partiyadan ibarətdirsə, deməli seçim etmək olar) cəmiyyət həyatının ən vacib elementidir. Çünki o:

- vətəndaşların müxtəlif sorğularını (tələbatını) cavablandırır,
- sosial qruplar arasında müvazinəti tənzimləyir,

– bir çox insanlara siyasətdə iştirak etməyə imkan yaradır.

Partiya sistemlərinin ən geniş yayılmış ti-pologiyası kəmiyyət kriterisinə (meyarına) – partiyaların sayına əsaslanır, hansı ki, onlar ya hakimiyyətə gəlmək, ya da ona təsir etmək istəyirlər. Tarixi inkişaf mərhələlərində dörd əsas partiya sistemi formalaşmışdır: birpartiyalı, ikipartiyalı, ikiyarımpartiyalı və çoxpartiyalı sistemlər.

Onların birincisi – təkpartiyalı sistemi şərti olaraq sistem adlandırmaq olar, çünki burada ancaq bir partiya iştirak edir, o partiya ki, ölkədə siyasi hakimiyyəti öz inhisarına almışdır və seçiciləri hansısa bir seçim etməkdən mərhum etmişdir. Təkpartiyalı, rəqabətsiz, durğun rejim totalitar və avtoritar rejimlər üçün xasdır. Belə ölkələrdə partiya və dövlət mahiyyətə eyniyyət təşkil edir (məs., Kubada kommunist partiyası, Koreya Xalq Demokratik Respublikasında Koreya Əmək Partiyası və s.).

İkipartiyalı sistem şəraitində hakimiyyət onlardan birinin əlində olur. Buna klassik nümunə – Britaniya sistemidir. Konservativ və leyborist partiyalarıdır ki, növbə ilə parlamentdə gah bu, gah da o biri çoxluq təşkil edir və hökuməti formalaşdırır.

İkiyarım partiya sistemi mahiyyətə iki-partiyalı sistemin bir formasıdır, lakin onun da izaha ehtiyacı vardır. Belə ki, burada iki partiyanın yanında üçüncü bir partiya da olur ki, o həmin partiyalara nisbətən zəif olur, ancaq onlardan hansısa birinin hakimiyyətə gəlməsinə müəyyən dərəcədə köməklik göstərir. Bu zaman o iki əsas partiyalardan biri – üçüncü partiya ilə koalisiya (*lat., birlik, ittifaq*) yaradır, bu da həm seçkilərdə, həm də parlamentdə əsas partiyanın səs çoxluğu qazanmasına səbəb olur.

Partiyalar koalisiyası yaratmaq prinsipindən çoxpartiyalı (üç və daha çox) sistemdə daha çox istifadə olunur. Burada formalaşan

koalision hökumət həmin sistemin bəhrəsi kimi meydana gəlir.

Demokratik dünyada ən geniş yayılan iki və çoxpartiyalı sistemlərdir. Bu sistemlərin hər birinin həm müsbət, həm mənfi cəhətləri vardır. Məsələn, çoxpartiyalılıq bir tərəfdən, siyasi qüvvələr arasında rəqabət (yarış) yaradır, onların cəmiyyəti daha səmərəli idarə etməsi üçün axtarışlar aparmasına təkan verir. Digər tərəfdən, bu, həmçinin insanların maraqlarının ayrılmasına, bir növ «xırdalanmasına» səbəb olur ki, bu da cəmiyyətdə qeyri-stabilliyə gətirib çıxarır.

§10. Müasir Azərbaycanda çoxpartiyalılığın xüsusiyyətləri

Müasir Azərbaycanı çoxpartiyalı (hətta həddindən artıq) ölkələr sırasına daxil etmək olar. Qeydə alınmış partiyaların və hərəkatların sayı onlardır. Ancaq onların əksəriyyəti kağız üzərində fəaliyyət göstərir. İctimai həyatda və Milli Məclisdə, olsa-olsa, beş-altı partiyanın fəaliyyəti gözə dəyir ki, onlar da əslində formal səciyyə daşıyır (YAP istisna olmaqla). Bu xırda partiyaların mənfi cəhəti ondan ibarətdir ki, onların başçıları olduqca iddialı – liderliyə can atan şəxslərdir. Onların hər biri çalışır ki, lap kiçik də olsa belə, müstəqil, təkbaşına rəhbər olsun. Buna görə də onlar öz aralarında danışıq, məsləhətləşmə və bir araya gələ bilmirlər. Nəticədə də onlarca xırda «liderlər» meydana gəlir və onların ətraflarında minipartiyalar yaradılır ki, onlar da cəmiyyətdə, demək olar ki, heç bir rol oynamırlar.

Hazırda biz ancaq onu qeyd edə bilərik ki, ölkəmizdə əsl çoxpartiyalılığın təşəkkülü prosesi gedir. İndiki protopartiyaların (*yun., ilk partiya*) nə siyasi ideologiyaları, nə proqramları, nə də siyasi kursları (istiqamətləri) vardır. Bu da onların mövcudluğunu heçə endirir.

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasında siyasi partiyaların qanun çərçivəsində azad fəaliyyəti üçün hər cür əlverişli şərait yaradılmış, müvafiq konstitusiya – hüquqi əsaslar formalaşmışdır. Siyasi partiyaların yaradılması və fəaliyyəti «Siyasi partiyalar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə, onların seçki prosesində iştirakı isə Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi ilə tənzimlənir.

MÖVZU 4.

Seçkilər

§1. Demokratik seçkilərin əsas prinsipləri

Müasir sivil ölkələrdə hakimiyyətin (parlamentin) arzuolunan strukturuna düşmək üçün partiyalar seçki prosesindən keçməyə məcburdurlar. Cəmiyyəti idarəedənləri seçmək hüququ insanın ən vacib hüquqlarından biridir, çünki bu imkan verir ki, insanlar öz talelərini nəzarətdə saxlaya bilsinlər. Demokratik, azad seçkilər beş əsas prinsipə əməl olunmasını tələb edir: ümumi, bərabər, birbaşa, alternativli, gizli.

Ümumi seçkilər prinsipi onu bildirir ki, bütün vətəndaşlar hakimiyyətin seçkili orqanlarına (müəyyən istisnalarla) seçə (aktiv seçki hüququ) və seçilə (passiv seçki hüququ) bilərlər. Bu istisnalar seçki senzi ilə bağlıdır, yəni müəyyən şəxslərin həmin orqanlara seçilməsinə məhdudiyət qoyulur. Burada üç amil: yaş, iş qabiliyyəti və mənəvi keyfiyyətlər nəzərə alınır.

Bərabər seçki hüququ prinsipi üç əsas məqamı özündə əks etdirir:

1) hər bir seçici ancaq bir səsə malikdir;

2) hamı ilə bərabər imkanı vardır;

3) seçilmiş hər bir deputat eyni sayda vətəndaşları təmsil edir.

Birbaşa seçki prinsipi onunla şərtlənir ki, burada hər bir seçici şəxsən özü (heç bir vasitəçi olmadan) öz səsini istədiyi namizədə (hə və ya yox) verir. Bundan fərqli olaraq, dolayısı ilə seçkilərdə (məsələn, ABŞ-da prezident seçkilərində) seçicilərlə namizəd arasında vasitəçi (seçkiçi) olur. Vətəndaşlar həmin seçkiçiyə, o da öz növbəsində namizədə səs verir. Bu isə seçkilərin nəticəsini qeyri-dəqiq edə bilər.

Seçki kampaniyasının ən vacib elementlərindən biri də seçkilərin alternativliyi prinsipidir ki, o da özündə hakimiyyətə iddiaçının, heç olmasa, iki və daha çox, həmçinin, onların arasında yarışın olmasını əks etdirir. Bu da əhalinin müxtəlif təbəqələrinin sosial ma-

raqları barədə doğru-dürüst məlumat əldə etməyə imkan verir, seçki kampaniyasının daha maraqlı keçməsinə səbəb olur, absentizm (*lat. seçkidən yayınma*) hallarını azaldır.

Beşinci prinsip – gizli səsvermə seçicilərin təhlükəsizliyini və azadlığını hər cür kənar təsirdən və təhlükədən qoruyur, seçkilərin demokratikliyini təmin edir.

§2. Seçki sistemlərinin tipləri

Hakimiyyətin seçkili orqanlarına seçkilər hər bir cəmiyyətdə nümayəndəli təsdiq edilmiş qaydalarla – seçki sistemləri ilə həyata keçirilir. Səsvermənin nəticələrini müəyyənləşdirmək qaydasından asılı olaraq, əsasən iki seçki sistemi: majoritar və proporsional mövcuddur.

Majoritar sistem çoxluq prinsipinə əsaslanır və konkret namizədə (müstəqil, hansı partiyaya mənsub olmasından asılı olmayaraq) səs verməyi nəzərdə tutur. Burada seçki

dairələri təkmandatlı olur və onların hər birindən bir deputat seçilir. Səslərin mütləq çoxunu (50% səsdən) və ya nisbətən (rəqibdən heç olmasa bir səs) çoxunu toplayan namizəd qalib hesab olunur. Əgər namizədlər çox olarsa (üç və ya daha çox), onda iki turda (mərhlədə) keçirilir. Çünki birinci turda iddiaçılardan heç biri mütləq çoxluğun səsini qazana bilməmişdir. İkinci tura çıxmış ən populyar siyasətçilərdən ikisindən birinin daha çox səs qazanacağı mütləqdir.

Proporsional sistemdə səslər konkret namizədə deyil, siyasi partiyaların adlarına verilir. Bu zaman hakimiyyət orqanında deputat yerləri qalib partiyalar arasında onlara verilən səslərə uyğun olaraq bölünür. Şərti və sadəcə olaraq deyək ki, hansısa bir partiya ümumi səslərin 25%-ni qazanıb, o, parlamentdə də 25 yer əldə edir, 15% səs qazanan partiya isə 15 yer tutur. Əldə olunmuş yerləri parlamentdə kim tutacaqsansa bu,

həmin partiyanın siyahısı ilə müəyyənləşdirilir. Yəni, siyahıda olan 1-dən 25-dək olan şəxslər həmin yerləri tuturlar.

Hər iki sistemin həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri vardır. Belə ki, majoritar sistemin üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, o, seçkilərdə namizədlərlə seçicilər arasında sıx əlaqə yaradır. Yəni, həmin namizədlər seçkiqabağı tədbirlərdə şəxsən iştirak edir və öz seçicilərini də yaxşı tanıyırlar.

Proporsional sistemin əsas cəhəti ondan ibarətdir ki, o, hakimiyyət orqanlarından kiçik, ortabab partiyaları sıxışdırıb çıxarır, iki və üç partiyalı sistem yaradır. Başqa sözlə, seçkilərdə böyük siyasi qüvvələr qalib gəlirlər.

Majoritar sistemin mənfi cəhəti ondan ibarətdir ki, **birincisi**, hakimiyyət strukturlarında partiya nümayəndəliklərini ixtisar edir (bununla da cəmiyyətin müəyyən qruplarının maraqları ixtisar olunur); **ikincisi**, seçildiyi dairələrlə sıx bağlı olan deputatların fəaliyyəti

yətində bölgə maraqları ümummilli maraqlardan üstün olması təhlükəsi yarana bilər. Bu da ümumdövlət idarəçiliyində parlamentin rolunun azalmasına səbəb olar; **üçüncüsü**, majoritar deputatın regional elitanın asılılığından yaxa qurtarması çətin olur.

Proporsional sistemin müsbət cəhətləri aşağıdakılardır:

a) hakimiyyət orqanlarında partiya nümayəndələri daha geniş (tam) təmsil olunur;

b) partiyada və cəmiyyətdə plüralizmi stimullaşdırır.

Mənfi cəhətləri:

1) deputatların seçicilərlə əlaqəsinin zəifliyi (hətta onlar bir-birini tanımaya da bilər);

2) bəzən parlamentdə çoxpartiyalılığın, eləcə də fikir müxtəlifliyinin həddindən artıq olması (bu da hansısa bir razılığın əldə olunmasına mane olur).

3) «siyahı» ilə seçilən deputatın öz partiya «rəisindən» asılılığı böyük olur.

Məlum olduğu kimi, «qarışıq» sistemdə isə bu sistemlərin hər ikisinin qaydalarından istifadə olunur.

§3. Parlamentdə siyasi partiyalar

Seçki sınağından çıxan və parlamentə düşən keçmiş namizəd-deputat, partiya isə parlament partiyası olur. Parlamentdə aldığı yerlərin sayından asılı olaraq həmin partiyalar üç əsas tipə ayrılır.

Parlamentdə onların müxtəlif siyasi çəkisi həmin partiyaların adından da bəlli olur:

1) Majoritar (*lat. böyük*) – parlament partiyası mütləq çoxluq təşkil edir və hakim partiya sayılır;

2) Dominant (*lat. əsas, hakim*) partiyalar öz təsir dairəsinə görə parlamentdə ikinci yeri tutur (onun deputatlarının sayı majoritar partiyalardan nisbətən az, başqalarından isə çox olur);

3) Minoritar (*lat. az*) partiya və ya partiyalar parlamentdə minimal yer tutduqlarına görə ümumi siyasi kursa təsir göstərə bilmirlər.

Bir çox hallarda öz fəaliyyətlərini razılaşdırmaq üçün deputatlar parlamentdə fraksiyalar (lat. ayrılma, parçalanma), (məs., Rusiya Dövlət Dumasında kommunistlər fraksiyası, liberal-demokratlar fraksiyası və s.), eləcə də partiyalararası bloklar, koalisiyalar yaradırlar. Deputat işinin təşkili və gələcək qanun və qərarların hazırlanması üçün parlamentin işçi orqanı təşkil olunur: sədr (spiker) və onun müavinləri (vitse-spiker), müxtəlif istiqamətlər üzrə komitə və yarımkomitələr, komissiya və yarımkomissiyalar (məs., büdcə, elm, mədəniyyət, müdafiə və s.) və başqa parlament strukturları yaradılır.

Parlamentarilərin mövqələrinə lobbizm sistemi də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Lobbi, lobbiçilər – müxtəlif işgüzar və ya hərbi dairələrin, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin, iri firmaların, regional və başqa maraqlı qrupların xüsusi agentləridirlər və onlar parlamentdə və hökumətdə olduqca fəallıq göstərərək müəyyən qanunların və administ-

rativ proyektlərin bəzən qəbuluna, bəzən də inkar olunmasına çalışırlar. Bunun üçün onlar bir çox vasitə və metodlardan istifadə edirlər: parlamentdə çıxışlar, vacib informasiyaların təqdim olunması, təbliğat kampaniyalarının təşkili və «yerlərdən təzyiq», namizədin seçki kampaniyasının maliyyələşdirilməsi, hətta birbaşa satınalma, şantaj və başqa şübhəli üsullardan.

Zahirən bu sistem çox da cazibədar olmasa da, müəyyən qrupların maraqlarını həyata keçirmək üçün dünyada geniş istifadə olunur. Hətta getdikcə lobbiçilərin fəaliyyəti daha sivil forma alır (qanuniləşmə, açıqlıq, xoşagəlməz metodlardan imtina və s.

MÖVZU 5.

Siyasi liderlik

§1. Siyasi lider və onun funksiyaları

Bir daha onu xatırlatmaq yerinə düşər ki, «lider» termini ingilis sözü «leader» (aparıcı, rəhbər, başçı, idarəedən və s.) istilahından əmələ gəlmişdir. Buna əsaslanaraq müəyyən etmək olar ki, siyasi lider – hansısa bir qrupun, təşkilatın və ya bütün cəmiyyətin başçısı, rəhbəri, ya da sadəcə olaraq ən nüfuzlu üzvüdür və o, insanların fəaliyyətini razılaşdırır, birləşdirir və istiqamətləndirir. Buradan da siyasi liderin bir-biri ilə sıx bağlı olan dörd əsas funksiyası irəli gəlir:

- 1) o, insanları birləşdirəndir;
- 2) onların maraqlarının qoruyucusudur;
- 3) həyatın yeniləşməsinin təşəbbüsçüsüdür;
- 4) insanların fəaliyyətinin təşkilatçısıdır.

Birinci funksiyayı yerinə yetirərkən lider müxtəlif sosial maraqları razılaşdırır, insan-

ları formulə edilmiş ümumi məqsədlər və dəyərlər ətrafında birləşdirir, qrupda və ya cəmiyyətdə qarşılıqlı xeyirxahlıq, həmrəylik, əməkdaşlıq əhval-ruhiyyəsi yaradır, hakimiyyətlə əhali arasında bilavasitə əlaqə saxlayır.

İkinci funksiyada lider insanların maraqlarını müdafiə edir: onların tələblərini ümumiləşdirib hakim dairələrin diqqətinə çatdırır, problemlərin həlli yollarını göstərir, qəbul olunmuş qərarların yerinə yetirilməsinin gedişinə və cəmiyyətdə qanunçuluğa, nizam-intizama, demokratik prinsiplərin yerinə yetirilməsinə nəzarət edir. Bununla da o, ədalətin, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasının, insanların bürokratiya özbaşınalığı və qanunsuzluqdan qorunmasının qarantı kimi çıxış edir.

Üçüncü funksiya onu bildirir ki, lider hər cür yeniliyin ilk əlamətini, mütərəqqi olanı vaxtında duya, görə bilsin və cəmiyyətin icti-

mai həyatının yeniləşməsinin təşəbbüskarı kimi çıxış etsin.

Nəhayət, **dördüncü** funksiyanı yerinə yetirərkən lider insanların fəaliyyətini öz sosial qrupunda və ya cəmiyyətdə təşkil edir, özünüidarənin daha səmərəli olmasını stimullaşdırır. Düşünülüb tapılmış və qəbul edilmiş ən optimal siyasi qərarların yerinə yetirilməsi məsuliyyətini öz üzərinə götürür və əsas məqsədə çatmaq üçün insanları səfərbər edir.

§2. Kim və necə lider ola bilər

Niyə insanların bəziləri lider ola bilər, başqaları isə ola bilmir sualına alimlər müxtəlif cür cavab verirlər. Həmin cavablar əsasında Qərbdə liderliyi əsaslandıran dörd geniş yayılmış nəzəriyyə mövcuddur. Onlardan birincisi, liderin əlamətləri nəzəriyyəsidir. O, liderlik fenomenini şəxsiyyətin ən əlahiddə (məşhur) keyfiyyəti kimi izah edir. Bu nəzəriyyəyə əsasən, istənilən şəxs lider ola

bilməz. Siyasi liderə xüsusi əlamətlər xas olmalıdır. Birinci növbədə, aşağıdakı əlamətlərin vacibliyi tələb olunur: itiağıllılıq, enerjililik, möhkəm iradə, təşkilatçılıq qabiliyyəti, səriştəlilik və məsuliyyətə cavabdehlik, qabağı görmə, natiqlik məharəti, nəzakətlilik, yumor hissi, zahiri görkəm və s. Bütün bunlar müasir lideri səciyyələndirən xüsusiyyətlərdəndir.

Doğrudan da bir çox məşhur başçılar və rəhbərlər özlərinə xas olan bir çox orijinal və qeyri-adi keyfiyyətlər nümayiş etdirmiş və indi də etdirməkdədirlər. Lakin tarix başqa nümunələrin də şahididir. Elə siyasi liderlər olub ki, (indi də var) onlar olduqca adi, sönük, ağılı ilə fərqlənməyən, boz şəxslərdir. Boş yerə məşhur alman yazıçısı Lion Feyxtvanger (1884-1958) vaxtilə deməmişdir ki, «hakimiyyət həтта ən boş (məzmunsuz) adamı da məzmunlu edə bilər». Beləliklə, deməli, təkcə şəxsiyyətin xüsusi əlamətləri

deyil, həm də münasib şəraitin olması vacibdir.

Belə vəziyyəti, xüsusilə, simulyasion (yalandan özünü oxşatma) liderlik konsepsiyası nəzərə alır. Bu nəzəriyyəyə görə bütün ölkələrə, dövrlərə, eləcə də hər bir şəraitə uyğun gələn universal şəxsi keyfiyyətlər dəsti (komplekti) mövcud deyil. Məsələn, hazırkı demokratik AFR-dəki siyasi lider hitlerizm dövründəki Almaniya üçün yararsız olardı.

Bu fikri konkret siyasi şəraitə də aid etmək olar: Elə adam var ki, nümayişləri yaxşı idarə edir, ancaq gündəlik işdə liderliyə yaramır. Elə şəxs də var ki, şəxsi münasibətdə insanları öz arxasınca apara bilir, ancaq kütlə qarşısında çıxış edərkən özünü itirir. Bir başqası elmi kollektivə başçılıq edir, ancaq partiya lideri olmağa «gücü çatmır» və s.

Beləliklə, liderlik keyfiyyətləri nisbidir. Əsas olan odur ki, onlar deyil, yaranmış vəziyyət (vaxt, yer, şərait) onları «çağıra» və

həmin vəziyyətə münasib liderliyi onlara həvalə edə bilər. Belə liderin vəzifəsi isə – nə vaxt, harda «taxt-tacın» ələ keçirilməsinin mümkün olduğunu «hiss etməkdən» ibarətdir.

Müşayiətçilər dəstəsi konsepsiyasında da bildirilir ki, «taxt-taca «sahib olmaq üçün liderlik iddiasında olan və bu yolda hər əzab-əziyyətə qatlaşan şəxs deyil, özünə rəhbər axtaran bir qrup insan bunu edir. Münasib fiquru tapan kimi onu düzüb-qoşub özlərinin lideri edirlər. Başqa sözlə, kralı kral edən onun özü yox, onu müşayiət edən dəstə olur. Bu dəstə xalq arasında onu həm müdafiə, həm də mühafizə edir. Belə liderlər onu əhatə edənlərin əlində, adətən, marionetkaya (alətə) çevrilirlər.

Sonda, daha bir orijinal yanaşma – liderliyin psixoloji şərhində isə bildirilir ki, insanları sonsuz bir həvəs, meyl idarə edir. Bu da hər bir sosial və yaradıcılıq fəaliyyətinin aparıcı qüvvəsi olur.

Nəticədə onu da qeyd edək ki, nəzərə çatdırdığımız bu əlamətlər müasir real həyatda son əlamətlər deyil. Hakimiyyətə gəlmək üçün liderdə digər keyfiyyətlərin də olması vacibdir. Bunu siyasi liderlərin tipologiyası da sübut edir.

§3. Liderlərin tipologiyası. Formal və qeyri-formal liderlər

Sosiologiya, psixologiya, politologiyada olduqca çox və səciyyəvi əlamətlərinə görə xeyli lider tiplərini fərqləndirirlər. Liderliyin təsdiq (təsbit) qaydalarına görə kiçik qrup və təşkilatlarda formal və qeyri-formal tiplərini qeyd edirlər.

Formal lider tipinə o başçıları aid edirlər ki, onlar «yuxarıdan» təyin olunub və insanları mövcud qayda və nizamnamələrə uyğun olaraq idarə edirlər.

Qeyri-formal liderlik isə insanların müxtəlif qarşılıqlı şəxsi münasibətləri, onların öz

«seçdiklərinə» simpatiyası əsasında təbii olaraq meydana gəlir.

§4. Ənənəvi, rəşional, leqal və xarizmatik liderlər

Liderlərin bu tipologiyasında qeyd olunan əlamətləri yuxarıda göstərilən (qeyri-formal) əlamətlərlə uyğun gəlir. Fərq orasındadır ki, burada lider qrup yox, cəmiyyət miqyasında göstərilir. Burada söhbət cəmiyyətdə hansısa bir lider hakimiyyətinin legitimliyindən, başqa sözlə, xalqın bu hakimiyyətin qanuniliyini tanıması qaydasından gedir. Liderlərin ənənəvi hakimiyyəti (tayfa rəhbərləri, dini liderlər, monarxlar və s.) əsrlər boyu formalaşmış müqəddəs ənənələr əsasında qanuniləşir. Bu tip liderlik sənaye cəmiyyətinə qədərki dövrü əhatə edir.

Rasional-leqal liderlər o liderlərdir ki, onlar cəmiyyətdə qanuni və demokratik üsullarla seçilmişlər, hakimiyyətə insanların düşünlmüş, şüurlu seçimi (səs çoxluğu) ilə gəl-

mişlər. Bu cür lider tipi müasir demokratik cəmiyyətlərə xasdır.

Sonda, xarizmatik liderlər o liderlərdir ki, onlara bu qabiliyyəti yaradanın özü verib, xalqın fikrincə, onlarda qeyri-adi rəhbərlik bacarığı, müdriklik, müqəddəslik, qəhrəmanlıq və s. vardır. Belə şəxslərə misal Rusiyada V.İ.Lenin, Şimali Koreyada Kim İr Seni (1912-1994), Kubada Fidel Kastronu və s. göstərmək olar.

Lakin liderlərin xarizması və cazibədarlığı təkcə onların real qabiliyyətləri ilə bağlı deyil. Onların Allah tərəfindən «seçilmiş» obrazlarını həmin şəxslərin ətrafındakı bir qrup insanlar yaradır. Onların şəxsiyyətləri şişirdilir, ucaldılır, ilahiləşdirilir və xalq arasında bir qeyri-adilik nümunəsi yaradılır. Belə liderlərin cəmiyyət qarşısında misilsiz xidmətləri olduğu insanlara təlqin edilir və bu da son nəticədə «şəxsiyyətə pərəstişlə» nəticələnir. Rəhbərin şəxsiyyətinin bu cür ucaldılması totalitar cəmiyyətlərdə, eləcə də

patriarxal və təbəə siyasi şüurlu xalq kütləsi olan ölkələrdə mövcuddur. Hansı ki, onlar «yaxşı çarın», xeyirxah «atanın» olmasını istəyirlər və hər cür «rəisə» yaranıb yaltaqlanmağı özlərinə borc bilirlər.

Lakin bunun əks nəticələri də ola bilər. Belə ki, özlərinin bütələrinə pərəstiş edən və ondan yaxşı mənada möcüzələr gözləyən kütlə real, sərt həyatda bunun baş vermədiyini görəndə onların bu «qeyri-adi» bütə olan «məhəbbəti» tezliklə sönür və nifrətə çevrilir. Bunu biz keçmiş SSRİ-nin rəhbərlərinə olan münasibətdə daha aydın görürük.

Beləliklə, gördüyümüz kimi, ənənəvi liderlik hakimiyyətin müəyyən tipi dövründə (feodal) vərdişə, rəşional-leqal lider – ağıla, təfəkkürə, xarizmatik lider isə inama və emosiyaya əsaslanır. Bu tiplərin hər birinin öz müsbət və mənfi cəhətləri və öz «dövləri» vardır. Məsələn, xarizmatik rəhbər cəmiyyətin böhranlı dövründə daha faydalı olur. Belə ki, o cəmiyyətin inqilabi yeniləş-

məsi üçün xalq kütləsini ayağa qaldırır və həmin istiqamətə yönəldə bilir. Rasional-leqal lider isə ölkədə sakitlik olanda daha çox səmərə verir. Ağır zəhmətlər hesabına lazımi islahatlar keçirmək yolu ilə ictimai həyatın tədricən keyfiyyətə yaxşılaşmasına, mükəmməlləşməsinə nail olur.

§5. Avtoritar, liberal və demokratik liderlər

Bu cür liderlər bir-birindən rəhbərlik – idarəçilik üslubuna görə fərqlənirlər.

Avtoritar liderlik təkhakimiyyətliliyi və insanları direktiv (yəni qəti əmr, heç bir etiraz qəbul edilmədən) üsul və vasitələrlə idarə etməyi özündə ehtiva edir. Burada lider demək olar ki, bütün əsas idarəetmə funksiyalarını öz əlində cəmləşdirir və tabeliyində olanlara onlar üçün ayrılmış çərçivədən qırağa çıxmağa imkan vermir. İnsanların fəaliyyətinə ciddi nəzarət edərək onları müntəzəm olaraq təzyiq və qorxu altında saxlayır.

Buna əsas olaraq liberal rəhbərlik bununla fərqlənir ki, burada cəmiyyətdə nizam-intizam, qanun-qayda öz axarı ilə gedir. Liberal lider, əslində, insanları idarə etmir, onların tam sərbəst fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradır (Əbəs deyil ki, rəhbərliyin bu üsulunu səhlənkərlər də adlandırırlar).

Sonda, demokratik lider kollegial, kollektiv rəhbərlik və idarəçilik prinsipinə əsaslanır. O, insanların ümumi maraqlarını, fikirlərini və təşəbbüslərini nəzərə alaraq ümumi işi daha da səmərəli təşkil etməyə çalışır və onların sərbəst fəaliyyəti üçün müəyyən imkanlar yaradır.

§6. Liderin siyasi əxlaqı və nüfuzu

Liderliyin tipologiyasında ən sonuncu əlamət – rəhbərliyin psixoloji əxlaq stilidir (üslubudur).

Bu tipə depressiv (əzmək, ağır psixoloji vəziyyət) və şizoid (şəxsin fərdi xüsusiyyəti) tipləri aid edilir.

Birincidə – lider müstəqil deyil və aparıcı rolunu oynaya bilmir. Buna görə də cəmiyyətdə «kim siyasəti yaradır», o da ona qoşulmağa, onun yanında olmağa çalışır.

İkincidə – lider kənardan müşahidə etməyi, öz mövqeyini bildirməyi üstün tutur, seçimdə səhv etməməyə çalışır.

§7. Siyasi populizm

Yüksək reyting (*lat., qiymət, dərəcə, rütbə*), şöhrət və məşhurluq, eləcə də xalqın məhəbbətini qazanmaq üçün bir çox siyasətçilər bu və ya digər dərəcədə «günah işlədirlər».

Populizm – insanların rəğbətini qazanmaq üçün özünəməxsus özünüreklam oyunudur.

Populist liderin beş xarakterik əlaməti vardır:

- cəmiyyətin nöqsan və problemlərindən öz məqsədi üçün istifadə edir;
- həmin nöqsanların meydana gəlməsində özünün iştirak etmədiyini bildirir;
- öz rəqiblərini amansız tənqid edir;
- nə etməyin lazım olduğunu desə də, onu necə etməyin yolunu demir;
- yerinə yetirilməsi mümkün olmayan vədlər verir.

Hər şeydən öncə populist «insanların dər-di-sərinin» səbəblərini bildiyini və hakimiyyətə gələn kimi onları aradan qaldıracağını söyləyir. Bunun üçün cəmiyyətdə mövcud olan bütün ziddiyyətləri, problemləri bir-bir sadalayır və bunda özünün rəqiblərini günahlandırır. Populistin həm də gözəl nitq qabiliyyəti olur. O öz çıxışları ilə insanları həm inandırır, həm də onlara güclü təsir göstərə bilir. Belə gözəl və boş danışığının ritorikadan başqa bir şey olmadığını təəssüf ki, çoxları anlamır. Elə buna görə də belə

çıxışlar, əslində, əhalinin siyasi mədəniyyət cəhətdən aşağı olan hissəsinə hesablanır.

Bu cür hay-küyçü populistdən fərqli olaraq, sərrast, düşüncəli, ciddi siyasətçilər isə başaldadıcı sözlər, vədlərlə yox, sakit və işgüzarcasına cəmiyyəti narahat edən məsələlərin həlli yollarını axtarır. Belə siyasətçiləri bəs populistdən necə ayırmalı? Bunun üçün namizədlərin seçkiqabağı cəmiyyətə təqdim etdikləri proqramlara diqqətlə yanaşmaq lazımdır.

Seçkiqabağı proqramların qiymətləndirilməsinin əsas kriteriləri:

- 1) məqsəd – nə etməli;
- 2) vasitə – necə etməli;
- 3) əsaslandırma – nə üçün etməli;
- 4) dil – aydınımı şərh (izah) olunub.

«Güclü» rəqabətədözümlü proqramın əhalinin əksər qruplarının maraqlarını əhatə edən dəqiq formulə edilmiş məqsədi olur. Elan olunmuş bu məqsədin praktiki olaraq hansı vasitələrlə həyata keçiriləcəyi göstərilir.

Seçiciləri tutarlı dəlil-sübutlarla inandırır ki, onlar hansı iqtisadi, sosial, demokratik və mənəvi dəyərlərlə təmin olunacaqlar. Proqramda bütün bunlar hərtərəfli əsaslandırılır. Proqramın dili isə savadlı, ifadəli, aydın və dəqiq olmalıdır. Seçkiqabağı proqramların qeyd olunan kriterilərlə düşünülmüş, doğrudüzgün qiymətləndirilməsi, heç şübhəsiz, işgüzar siyasətçini boşboğaz demaqoqdan fərqləndirər və bununla da əhali öz seçimində səhvə yol verməz.

MÖVZU 6.

Müasir beynəlxalq münasibətlər

Müasir bəşəriyyət təxminən 7 milyarda yaxın insandan, minlərcə iri və xırda xalqlardan, çoxlu iqtisadi, siyasi, sosial-siyasi hadisələrdən ibarətdir. Həmçinin, dünyada 230-a yaxın ölkə və ərazi vardır ki, onların da əksəriyyəti siyasi cəhətdən müstəqil, suveren dövlətlərdir. Özünün bütün bu çoxşəkilliliyinə (müxtəlifliyinə) baxmayaraq, bəşər cəmiyyəti lap qədim zamanlardan pərakəndəlikdən nəzərə çarpacaq dərəcədə birliyə doğru, başqa sözlə, tədricən ölkələrin, xalqların münasibətlərinin qloballaşmasına can atmışdır. Bu uzun və mürəkkəb prosesin nəticəsində bugünkü dünya birliyi təşəkkül tapmışdır.

§1. Dünya birliyi və beynəlxalq münasibətlər

Dünya birliyi anlayışını öz aralarında ümumi maraqları, eyni məqsədləri və müxtəlif qarşılıqlı münasibətləri olan xalqların və dövlətlərin birləşməsi kimi başa düşmək lazımdır. Burda onu da qeyd edək ki, ölkələr arasında olan bu münasibətləri (iqtisadi, siyasi, hüquqi, diplomatik, hərbi və s.) həm də beynəlxalq münasibətlər adlandırmaq olar.

Bu münasibətlərin ən əsas iştirakçıları (subyektləri) isə dövlətlər, siyasi partiyalar və hərəkatlar, müxtəlif beynəlxalq qeyri-dövlət (məs., qadınlar, gənclər, jurnalistlər və s.) təşkilatları və başqa subyektlərdir. Heç şübhəsiz, burada aparıcı rol dövlətə məxsusdur. Çünki hər bir ölkənin xarici siyasətini o müəyyənləşdirir, beynəlxalq münasibətlərdə ümumi kurs hazırlayır və onu digər dövlətlər və xalqlarla birlikdə həyata keçirir.

Təəssüf ki, uzun əsrlər boyu dünyada insanı münasibətlər çox primitiv üsulla – müharibələr vasitəsilə «tənzimlənmişdir». Təkcə onu demək kifayət edər ki, bəşər tarixinin bizə məlum olan beş min ildən bir az artıq dövrünün son üç yüz ilində dünyada ancaq müharibələr meydan sulamışdır. Təkcə Avropada XVII əsrdə 3 milyon, VIII əsrdə 5 milyon, XIX əsrdə 6 milyon, XX əsrdə 70 milyon insan bu müharibələrin qurbanı olmuşlar.

XX əsrdə ən qlobal və kəskin qarşıdurmalar Birinci Dünya Müharibəsi (1914-1918) və İkinci Dünya Müharibəsi (1939-1945) dövrlərində baş vermişdir. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra isə soyuq müharibə dövrü (1946-1970) başladı ki, bu da dünyanın iki aparıcı dövləti – ABŞ və SSRİ, eləcə də onlar tərəfindən idarə olunan iki hərbi-siyasi blok – NATO və Varşava Müqaviləsi Təşkilatı (VMT) arasında sürətlə

silahlanmaya, siyasi qarşıdurmaya səbəb oldu.

Lakin 1980-1990-cı illərdə Qərb ölkələrində baş verən demokratik təkamül, sosializmin iflası, Sovet imperiyasının çökməsi və soyuq müharibənin sona çatması ilə dünya birliyi əhəmiyyətli dərəcədə müsbət dəyişikliklər yoluna qədəm qoydu.

§2. Beynəlxalq münasibətlərin inkişafının müasir istiqamətləri

Baxmayaraq ki, dünya bu gün olduqca mürəkkəb və ziddiyyətlidir, ədalətsizlik və qarşıdurmalarla, hətta hərbi toqquşmalarla doludur, onda, tədricən də olsa, bir sıra müsbət meyllər özünə yol açmaqdadır. Onların arasında bir-biri ilə sıx bağlı olan beş ən vacib prosesi göstərə bilərik:

1) Beynəlxalq münasibətlərin ideologiyasızlaşdırılması.

Bu, xalqları və dövlətləri on illərdən bəri bir-birindən ayrı salan ideoloji xurafatdan azad olması deməkdir. Sovet İKP və SSRİ-nin keçmiş ideoloji təlimatına əsasən, dövlətlərarası beynəlxalq münasibətlər barışmaz sinfi mübarizə kimi təqdim olunurdu. Bunun da nəticəsində, xalqlar arasına şübhə və qorxu, qəzəb və nifrət toxumları səpilirdi. Artıq, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bütün bu primitiv yanaşmaların əvəzinə tamam yeni münasibətlər gəlir. İnsanlara belə fikir aşılır ki, bəşər cəmiyyəti rəngarəngdir və onun hər birinin öz həyatını istədiyi kimi qurmağa ixtiyarı var. Ondan kənardan kiminsə əks (düşmən) münasibət bildirməsi və ya təsir göstərməsi yol verilməzdir.

2) Konfrontasiyadan tərəfdaşlığa və əməkdaşlığa keçid.

Bu meyl məntiqi olaraq, beynəlxalq münasibətlərin ideologiyasızlaşdırılması prinsipindən irəli gəlir. Hələ yaxın keçmişdə «dəmir pərdə» ilə ayrılan xalqlar və dövlətlər yaxşı başa düşürlər ki, ağır silahlanmadan artıq sınıma, dağılma ərafəsində olan dünyada qarşিদurma böyük həyati təhlükə yaradır. Bundan əlavə, sadəcə olaraq onun heç bir xeyri, əhəmiyyəti yoxdur. Planetin sakinlərinə əməkdaşlıq etmək məqsədəuyğun və olduqca sərfəlidir. Qarşılıqlı maraqların kəşimə nöqtəsini tapmaq, razılığa gəlmək, ticarət əlaqəsi qurmaq, elmi və təsərrüfat təcrübəsi, milli mədəniyyət nümunələri ilə bölüşmək, işgüzar və ailəvi gediş-gəlişlər təşkil etmək və s. daha sərfəlidir.

3) Dünya siyasətində hakimiyyətin bölüşdürülməsi.

Bu, o deməkdir ki, dünya miqyasında hakimiyyət bir-iki nəhəng dövlətin əlindən daha çox ölkələrin əlinə keçməlidir. Əvvəllər hökmranlıq vəziyyətində iki qütb – ABŞ və SSRİ, indi isə təkcə ABŞ durur. Belə vəziyyətdə, heç şübhəsiz eqoizm, diktatorluq, jandarmçılıq və digər bu kimi meyllərin güclənməsi qaçılmazdır. Bu da bir çox ölkələrin maraqlarının sıxışdırılmasına gətirib çıxarır. Son dövrdə İraqda, Əfqanıstanda və s. baş verən hadisələr buna misaldır. Bəşəriyyətə, eləcə də hər bir dövlətə güclərin balanslaşdırılması olduqca vacibdir. Heç olmasa, artıq dünyada formalaşmış üç iqtisadi, siyasi mərkəzdə (Qərbi Avropa; Latın Amerikas; Cənubi Asiya, Rusiya və Çin, eləcə də 1998-ci ildə yaradılmış böyük Avropa üçlüyü: Almaniya, Fransa, Rusiya) bu tənzimləmə sistemi fəaliyyət göstərməlidir.

4) Dünya siyasətinin demokratikləşməsi və humanistləşməsi.

Bu pozitiv prosesləri ən azı üç istiqamətdə izləmək olar: **Birincisi**, müasir demokratik, hüquqi dövlətlər öz sərhədlərini daha geniş açmağa, insanların azad gediş-gəlişinə, həmçinin, dünyanın istənilən nöqtəsində onların təhlükəsizliyinin və müdafiəsinin təmin olunmasına çalışırlar. **İkincisi**, dünya birliyinin böyük əksəriyyəti siyasi proseslərdə ilk öncə «insan amilinin «nəzər alınmasını vacib sayır, yəni bu proseslərin insanların taleyinə nə dərəcədə səmərəli təsir göstərdiyini diqqətdə saxlayırlar. Bu zaman hər bir insanın şəxsi dəyəri (qiyməti) və onun hüquq və azadlıqlarının prioritetliyi dövlətin hüquq və maraqlarına münasibətdə qəbul olunur və tanınır. Siyasət insan naminə aparılmalıdır, başqa sözlə, insanlar dövlət üçün yaşayıb yaratmır, əksinə, dövlət insanlara xidmət edir.

Üçüncüsü, dünya siyasətində mənəvi prinsiplər daha çox nəzərə çarpır. Artıq «böyük dövlətlərin» «kiçik xalqlara» münasibətində mövcud olan həyasız işğalçılıq siyasəti, eləcə də gənc, inkişafda olan dövlətlərin suverenliyinə və milli maraqlarına hörmətsizlik kimi hallar keçmişdə qalmışdır. İnamlı demək olar ki, dünyanın bütün bölgələrində yoxsul insanlara, aclıq və səfalətdən əzab-əziyyət çəkənlərə, xəstələrə, qaçqınlara, təbii hadisələr qurbanlarına, təzyiqa və ya siyasi-hüquqi tapdalanmaya qarşı mübarizə aparan dövlətlərin, beynəlxalq təşkilatların və insanların sayı get-gedə artmaqdadır. Dünya birliyi daha tez-tez diktator rejimlərini, totalitarizmi, millətçiliyi, neofaşizmi birgə müzakirə edir və ciddi tədbirlər görür; banditizm və terrorizmə, dini fanatizm və ekstremizmə; ekoloji və hərbi təhlükəyə qarşı əksər ölkələr birgə mübarizə aparırlar.

§3. Beynəlxalq münasibətlərin genişlənməsi

Bu proses yer kürəsi sakinlərinin ümumi maraqlarının artmasında, əməkdaşlığın dərinləşməsində, beynəlxalq əlaqələr iştirakçılarının sayının artmasında özünü büruzə verir. Bu gün dünyada təkcə dövlət məmurları, iş adamları deyil, eləcə də siyasi partiyalar, ictimai hərəkatlar, dini, mədəniyyət, idman və s. təşkilatları qarşılıqlı fəaliyyət göstərirlər. Onların arasında olduqca müxtəlif münasibətlər yaranır: İqtisadi, siyasi, diplomatik əlaqələrlə yanaşı, mütəxəssislərin yaradıcılıq əlaqələri, ailəvi dostluq münasibətləri, internet vasitəsilə gündəlik ünsiyyət və s. geniş intişar tapır. Bunun da nəticəsində insanların qarşılıqlı bağlılığı, qarşılıqlı asılılığı get-gedə daha da artır və müasir rəngarəng dünya qaynayıb-qarışaraq bütöv bir tama çevrilir.

Bu ümumdünya birliyinə (beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafına) çox saylı dövlətlərə-rası təşkilatlar da öz töhfələrini verirlər. On-

ların arasında Beynəlxalq Millətlər Təşkilatı xüsusi yer tutur.

§4. Beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsində BMT-nin rolu

Hazırda müxtəlif sahələrdə ölkələr arasındakı münasibətləri tənzimləmək üçün yüzlərcə beynəlxalq təşkilat mövcuddur ki, onların da əksəriyyətinin fəaliyyətində Azərbaycan Respublikası da iştirak edir. Onların arasında ən nüfuzlu və universal dövlətlərə-rası orqan Beynəlxalq Millətlər Təşkilatıdır. O 1945-ci ildə faşizm üzərində qələbədən sonra SSRİ, ABŞ və digər anti-hitler koalisiyasına daxil olan aparıcı dövlətlər tərəfindən yaradılmışdır. Həmin ilin oktyabr ayının 24-də bu ümumdünya təşkilatının nizamnaməsi qüvvəyə minmiş və o vaxtdan həmin gün BMT Günü kimi qeyd edilir.

BMT-nin əsas məqsədi – beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi, dövlətlər arasında əməkdaş-

lığı müdafiə etməkdir. Bunun üçün BMT aşağıdakı məsələlər üzrə konkret tədbirlər görməlidir:

- 1) sülhə təhlükəni aradan qaldırmaq;
- 2) təcavüz aktlarının qarşısını almaq;
- 3) beynəlxalq mübahisələri qaydaya salmaq;
- 4) insanların hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək;
- 5) xalqlar arasında dostluq münasibətlərini inkişaf etdirmək və s.

Bunun üçün hazırda BMT öz fəaliyyətində aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- 1) dövlətlərin suveren bərabərliyi;
- 2) BMT Nizamnaməsində nəzərdə tutulan öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi;
- 3) beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə nizamlanması;
- 4) gücdən və silahdan istifadə edilməməli;
- 5) başqa dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamalı.

BMT-nin ştab-mənzili Nyu-Yorkda yerləşir. Onun əsas orqanları aşağıdakılardır:

- 1) Baş Assambleya;
- 2) Təhlükəsizlik Şurası;
- 3) İqtisadi və Sosial Şura;
- 4) Beynəlxalq məhkəmə;
- 5) Katiblik.

Bu əsas orqanlarla yanaşı, onun strukturuna ixtisaslaşmış qurumlar da daxildir. Məs, YUNESKO – Elm, təhsil, mədəniyyət üzrə; MAQATE – Dünya Səhiyyə Təşkilatı; Beynəlxalq Bank; Beynəlxalq Valyuta Fondu və s.

Azərbaycan bu təşkilata 1992-ci ilin mart ayının 2-də qəbul olunmuşdur. 1992-93-cü illərdə BMT Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və onun aradan qaldırılması ilə bağlı dörd qətnamə qəbul etmişdir: 30 aprel 1993-cü il 822, 29 iyul 1993-cü il 853, 14 oktyabr 1993-cü il 874 və 11 noyabr 1993-cü il 884 sayılı.

Azərbaycan beynəlxalq aləmdə bu təşkilatın rolunun artırılmasının və mövcud prob-

lemlərin həllində daha fəal olmasının tərəfin-
dədir.

§5. Dünyanın qlobal problemləri və bəşəriyyətin gələcəyi

Hər bir şəxsin, ailənin, sosial qrupun, bütövlükdə cəmiyyətin həmişə irili-xırdalı bir çox problemləri olur. Lakin dünyada elə xüsusi qrup problemlər də vardır ki, onlar planetimizdə hamını narahat edir. Bunlar qlobal problemlərdir. Bunlar ona görə qlobal sayılır ki, onlar:

a) bütün xalqların həyati maraqlarına təsir edir;

b) onların həlli dünya birliyinin birgə ciddi səyini tələb edir.

Bu problemlər bir-birilə sıx bağlıdır və son nəticədə onların hamısı insanın özünə qarşı yönəlmişdir. Onları şərti olaraq dörd qrupa ayırmaq olar:

– sosial-siyasi problemlər;

- sosial-iqtisadi problemlər;
- sosial-ekoloji problemlər;
- insanın problemləri.

§6. Qlobal sosial-siyasi problemlər

Dünyada sülhü və beynəlxalq təhlükəsizliyi təmin etmək onlar üçün aşağıdakı məqsədlər kompleksini əhatə edir:

1. Lokal müharibələrin və xüsusilə nüvə fəlakətinin qarşısının alınması;

2. İnsanlar arasında gücdən istifadənin qarşısının alınması, onların arasında mövcud olan bütün münaqişələrin ancaq və ancaq sülh yolu ilə həll olunması;

3. Silahlanma yarışının dayandırılması, silahsızlaşdırmaya, konversiyaya (yaxınlaşma) başlanılması;

4. Xalqlar arasında etibarın və mehriban qonşuluğun, tərəfdaşlığın və əməkdaşlığın bərqərar olması.

Bütün bu məsələlərin həlli birinci növbədə, insanların və xalqların «beynəlxalq tərbiyəsi-ni» özündə əks etdirir. Başqa sözlə, onlar sülhsevərlik və əməkdaşlıq ruhunda tərbiyə olunmalı, bəşəriyyətin ümumi bir taleyinin olduğunu anlamalı və bilməlidirlər ki, hər bir xalqa, millətə, sosial qrupa, dinə və dövlətə qarşılıqlı dözümlü və hörmət hava-su kimi lazımdır.

Silahlanma yarışında «əsas bəla» aşağıdakılardır:

– insanların əlindən olduqca böyük resursları alır və onu insan həyatını və onun yaratdığı maddi və mənəvi nemətlərin məhvinə yönəldir;

– təhlükəni mütəmadi olaraq artırır, «divardan asılan tüfəng açılacaq» (teatr tamaşasında olduğu kimi) vahiməsi aradan qalxmır.

Bundan əlavə:

– silah dağı nə qədər çox olarsa, cinayət-karlığın ərazisi də bir o qədər geniş olar; silahlı hücumlar, hədə-qorxu, partlayışlar, si-

lahların oğurlanması və qeyri-qanuni satışı və s.

Sonda, silahlanma yarışını özü-özlüyündə insanların «şüurunun hərbiləşməsinə» gətirib çıxarır ki, bu da həyatda «normal» bir hala çevrilir. Çoxları elə hesab edir ki, onun vasitəsilə bütün problemləri həll etmək olar (məsələn, Çeçenistanda, Əlcəzairdə, keçmiş Yuqoslaviyada, Əfqanıstanda və s.).

İnsan şüurunun hərbiləşməsinin ən böyük faciəsi ondan ibarətdir ki, müharibə, bir növ, həyat tərzinə çevrilir.

Soyuq müharibə sona çatdıqdan sonra (1980-ci ilin ortaları) silahsızlaşdırma (tərki-silah) problemi çox kəskin şəkildə gündəmə gəldi. İllərdən bəri yığılıb qalmış silah ehtiyatlarının (onları saxlamaq daha baha başa gəlir və ətraf mühitə daha çox ziyan vurur) məhv edilməsinə və konversiya probleminin həllinə, yəni, hər bir sənaye kompleksində həddindən artıq çox olan resursların vətəndaş sektoruna keçirilməsinə başlandı.

Bu problem ən çox SSRİ ilə ABŞ arasında yaşanırdı.

§7. Qlobal sosial-iqtisadi problemlər

Onlara aşağıdakılar aiddir:

1. iqtisadi gerilik problemi;
2. demoqrafik problemlər;
3. ərzaq problemi;
4. resurslar problemi.

Onlardan **birincisi** – iqtisadi gerilik problemi ilk öncə özünü onda göstərir ki, dünyanın bir çox ölkələri hansı ki onlarda dünya əhalisinin yarısı yaşayır, inkişaf etmiş ölkələrdən olduqca çox geri qalırlar.

Həmin ölkələrin belə yoxsulluq səviyyəsinə düşməsinin səbəbi kimi aşağıdakı amilləri göstərmək olar:

– İstehsal bazasının geriliyi (iqtisadiyyatın aqrar xarakterli olması, sənayeləşdirmənin həyata keçirilməməsi, texnika və texnologiyaların primitivliyi, məhsuldarlığın aşağı olması və s.);

– Əmək resurslarından səmərəsiz istifadə (işsizliyin çoxluğu, əmək məhsuldarlığının aşağı olması, mütəxəssislərin və zirək sahibkarların çatışmamazlığı, pis təşkilatçılıq və əməyin zəif stimullaşdırılması və s.);

– Cəmiyyətdə dövlət idarəçiliyinin səmərəsizliyi (bürokratizm, məmurların səriştəsizliyi, korrupsiya, torpaq, qanunvericilik, bazar və başqa mütərəqqi islahatların aparılmaması);

– Ölkənin inkişafı üçün münasib şəraitin olmaması (əkinə yaralı torpaq sahələrinin və təbii resursların azlığı, tropik iqlimin «yararsızlığı», xarici ticarətdə qiymətlərin disparitetliyi (qeyri-bərabərliyi), yəni zəif inkişaf etmiş ölkələr öz məhsullarını inkişaf etmiş ölkələrə ucuz satır, onların məhsullarını baha qiymətə alırlar; Dövlət borclarının çox olması, əhalinin məskunluğunun sıxlığı, savadsızlıq, irsi tayfa həyat və şüur tərzinin qalıqları, vətəndaş qarşılıqları, əksər insanların inkişafa meylinin olmaması və s.

Bunun da nəticəsində yoxsul ölkələr belə bir çıxılmaz vəziyyətə düşüblər. Mövcud vəziyyətdən çıxış yolu aşağıdakılardır:

1. Ölkədə köklü, mütərəqqi islahatlar aparılmalıdır, yəni: aqrar və bazar islahatları həyata keçirilməlidir,

- iqtisadiyyat sənayeləşdirilməlidir;
- kapital yığıma imkan yaradılmalıdır;
- iqtisadiyyatda ciddi rejim yaradılmalıdır;
- cəmiyyətin səmərəli idarə olunmasına

səy göstərilməlidir.

2. Dünya birliyinin təsirli köməyi olmalıdır, yəni:

– qiymətin qayçılanmasına yol verilməməli;

– borc yükü yüngülləşdirilməli;

– investisiya və yeni texnologiyalar vasitəsilə kömək edilməli;

– kadrlar hazırlanmalı və s.

Dünya birliyində hazırda demoqrafik problemlə bağlı olduqca çox neqativ hallar mövcuddur və bunlar da əsasən iki qlobal demoqrafik proseslə bağlıdır:

1. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə «demoqrafik partlayış»,

2. İnkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin getdikcə azalması.

«Demoqrafik partlayışı» törədən səbəblər aşağıdakılardır:

- əhalinin sürətlə artımı;
- təbiətə insan təzyiqinin güclənməsi;
- əhalinin qeyri-bərabər yerləşdirilməsi;
- mühacirətin çoxalması;
- həyat tərzinin pisləşməsi.

Qarşıda duran vəzifə – əhali artımını istehsal imkanları ilə balanslaşdırılmalı və bu artım məhdudlaşdırılmalıdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin azalmasına səbəb olan amillər isə aşağıdakılardır:

- yerli əhalinin sayının azalması;
- həmin ölkələrdə əhalinin qocalması;
- əmək qabiliyyətli insanların sayının azalması;
- pensiyaçıların sayının artması;
- bəzi xalqların yox olması təhlükəsi.

Bütün bu deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, inkişaf etmiş ölkələrdə əhali artımı gücləndirilməli, əksinə, zəif inkişaf etmiş ölkələrdə isə bu artımın qabağı alınmalıdır. Bununla da demoqrafik prosesi tənzimləmək mümkün olar.

Ərzaq probleminin təzahürləri:

- qida məhsullarının kəskin çatışmamazlığı;
- insanların tam qidalanmaması və aclıq;
- qidanın keyfiyyətsizliyi;
- istehsalatın az məhsuldarlığı.

Problemin həlli yolları:

- «yaşıl inqilabın» həyata keçirilməsi;
- dünya okeanından məhsul əldə olunması prosesinin genişləndirilməsi;
- istehsalatın imkanları ilə əhali artımının balanslaşdırılması;
- dünya birliyinin köməyi.

Məsələ burasındadır ki, dünyada yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal edən sənaye hazırkı dünya əhalisini ərzaqla təmin edə bilər.

Ancaq bu istehsalat sahəsi inkişaf etmiş ölkələrdə toplandığı üçün bu problemi də həll etmək mümkün olmur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, istehsalatın səmərəliliyi aşağıdır.

Təbii resursların global problemlərinin mahiyyəti ondadır ki, bəşəriyyət sonsuz olaraq, özü də artan tempə təbii resurslardan istifadənin həcmi artırma bilməz. Ona görə ki, həmin resursların bir çoxu tükənmək üzrədir və onları bərpa etmək qeyri-mümkündür (neft, kömür, qaz). Olsa-olsa həmin ehtiyatlar 150-170 il bəs edəcək. Həm də bu ehtiyatlardan geniş istifadə təbiətə ağır zərbə vurur. Məsələn, tropik meşələrin geniş şəkildə qırılması planetin «ciyərlərinin» məhv olmasına gətirib çıxara bilər və demək olar ki, hər il havaya, suya, torpağa bir milyard tondan artıq tullantı (onların da çoxu zəhərli olur) atılır ki, bu da həm bitki, həm heyvanat aləmini, həm də insanın zəhərlənməsinə və cürbəcür xəstəliklərə tutulmasına səbəb olur.

Əlbəttə, o da aydındır ki, bəşəriyyət özünü enerji, xammal və iqtisadi artımla təmin etmədən yaşaya bilməz. Lakin iqtisadi inkişaf modelini əsaslı şəkildə dəyişdirmək olduqca vacibdir. Yəni, təbii resurslardan istifadənin miqyasını günü-gündən genişləndirmək prinsipindən əl çəkib, ondan daha səmərəli istifadəyə keçilməlidir. Bunun da nəticəsində insanların həyat tərzinin yaxşılaşmasına təbii resurslardan daha az istifadə etməklə nail olmaq olar.

§8. Qlobal sosial-ekoloji problemlər

Bu problemlər kompleksinin mahiyyətində planetdə cəmiyyətlə ətraf mühit arasındakı qarşılıqlı münasibətlə, daha doğrusu, insanın təbiətə dağıdıcı təsiri nəticəsində meydana gələn ekoloji böhranın aradan qaldırılmasındakı çətinliklər durur. Məsələ ondadır ki, təbiət insan həyatında 2 cür rol oynayır:

- 1) İstehsalat üçün resurs mənbəyi;
- 2) İnsanların məskunlaşma məkanı.

Çox təəssüf ki, bir çoxları üçün hələ ki, təbiətin birinci funksiyası – istehsalata «xidmət etmək» funksiyası daha vacib görünür. Lakin təbiət birdir. Ona ehtiyatsız təsərrüfat müdaxiləsi əvəzində o da cəmiyyəti «cəzalandıra» bilər. Bu, təkəcə resursların tükənməsi ilə deyil, həm də insanların həyat şəraitinin və sağlamlığının pisləşməsi ilə nəticələnər. Ekoloji böhranın meydana gəlməsinə səbəb olan amillər kimi, birinci növbədə, aşağıdakılar göstərilir:

– yerin hava və su hövzələrinin çirklənməsi, parnik effektinin, «ozon deşiyinin» yaranması, «turşulu yağışların» yağması, zəhərlənmiş göl və çayların, insanların kütləvi zəhərlənməsinə səbəb olan ekoloji fəlakət zonalarının yaranması və s.;

– iqlimin qlobal dəyişməsi, gələcəkdə iqlim fəlakətinin baş verməsi təhlükəsi (ümumi istiləşmə, havanın dəyişkənliyi, quraqlıq, qütblərdəki buz qatlarının əriməsi, Dünya okeanının səviyyəsinin qalxması, böyük

ərazilərin, məhsuldar torpaqların su altında qalması, məhsulların azalması və s.);

– meşələrin məhv olması, heyvanat və bitki aləminin azalması, tullantı qalıqlarının çoxalması və s.;

– əkin sahələrinin azalması, məhsuldar torpaqların həddindən çox istismar olunması, torpağın erroziyaya uğraması, zəhərlənməsi, duzlaşması, bataqlıqlaşması, səhrələşməsi, şəhərlər və sənaye tərəfindən örtülüb sıradan çıxması.

Təkcə onu qeyd etmək kifayət edər ki, XX əsrdə əkinə yararlı torpaqların beşdə biri sıradan çıxmışdır. Bu məhvədicə proses indi də davam etməkdədir. Təxminən hər il 8,5 milyon hektar belə torpaqlar məhv olur. Heç də təsadüfi deyildir ki, İngiltərənin torpaqsünas alimləri məlum fəlakət signalını SOS, yəni «Bizim ruhumuzu xilas edin», ingiliscə – save our souls – kəlamını «bizim torpağımızı xilas edin», ingiliscə – save our solis, kəlamı ilə əvəz etmişlər.

Alimlər ekoloji problemlərin həllinin dörd yolunu müəyyənləşdirmişlər:

1) Ətraf mühitin qorunması barədə razılaşdırılmış beynəlxalq proqram işlənib hazırlanmalı və onda ilk öncə, aşağıdakı tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulmalıdır:

– Təbiəti qorumaq məqsədilə dünya əhəmiyyətli Fond yaradılmalıdır (məs., tropik meşələrin qırılmasının dayandırılması, içməli su hövzələrinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və s.);

– Təbii mühitin vəziyyətinə dair beynəlxalq ekoloji standartlar və nəzarət (istənilən ölkəni yoxlamaq hüququ ilə) tətbiq edilməlidir;

– Hər bir ölkə üçün atmosfərə ziyanlı tullantı atmaq barədə beynəlxalq məhdudlaşdırıcı kvota (norma) müəyyənləşdirilməli (artıq ozon qatını dağıdan qazlara belə kvota mövcuddur);

– Təbii mühitin bütün bəşəriyyətin ümumi sərvəti olduğu elan edilməli və beynəlxalq praktikada «çirkləndirdin, haqqını ödə» (ziyanlı tullantıya görə «yaşıl vergi» vasitəsilə

bu qayda Dünya okeanından, Antarktidadan, yerətrafi kosmik məkandan və s. istifadəyə də şamil olunmalıdır) prinsipi həyata keçirilməlidir.

2) Əsaslı təbiəti mühafizə qanunları yaradılmalı və onlarda aşağıdakılar nəzərdə tutulmalıdır:

– Qanun pozuntusuna görə yüksək məsuliyyət;

– Ətraf mühitin qorunması üçün stimullaşdırıcı (həvəsləndirici) amillərdən (məs., «çirkləndirici» texnologiyadan istifadəyə görə «ekoloji vergi» və əksinə, ekoloji istehsalat üçün güzəştli vergilər) vasitələrdən geniş istifadə;

– Yeni ekoloji texnologiya mədəniyyətinə keçid (təbii resurslardan səmərəli, yəni, «ən təmiz» texnologiyalardan istifadə və istifadə olunmuş resursların bərpası və s.), təbiəti mühafizə sisteminin yaradılması;

– Ətraf mühitin vəziyyəti barədə insanları mütəmadi olaraq doğru-düzgün məlumatlandırılmalı, cəmiyyətdə ekoloji dünyagörüşü formalaşdırılmalıdır.

§9. İnsanın qlobal problemləri

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, zəmanəmizdə mövcud olan bütün qlobal problemlərin mərkəzində insan durur. Bu da başa düşüləndir, çünki ancaq odur hər cür düşmənçilikdən, müharibə və zorakılıqdan, egoizm və siyasətçilərin səhvindən, ölkənin iqtisadi geriliyindən, ərzaq çatışmazlığından, təbiətin məhv olmasından, ekoloji böhrandan və s. əzab çəkən. Bu mənada insanların problemlərini beş istiqamət üzrə qruplaşdırmaq olar:

1. Müharibə və zorakılıqdan əzab-əziyyət;
2. İnsanlar arasında ayrı-seçkilik və düşmənçilik;
3. İnsanların hüquq və azadlıqlarının sıxışdırılması;
4. Həyatın maddi və mənəvi cəhətdən təmin olunmaması;
5. İnsanın fiziki və psixoloji cəhətdən sağlam olmaması.

Birinciyə aiddir: ölüm, əlillik, yaxın-doğmaların itirilməsi, müharibə, zorakılıq, banditizim nəticəsində törədilən bədbəxtliklər;

İkinciyə aiddir: milliyyətçi, dini və ideoloji fanatizm, insanlar arasında ayrı-seçkilik və düşmənçilik;

Üçüncüyə aiddir: şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının pozulması, qadınların, eləcə də milli və dini azlıqların hüquqlarının tapdanması;

Dördüncüyə aiddir: insanların maddi və mənəvi uğursuzluğu – işsizlik, aclıq və səfəllət, qaçqınlıq və səfillik, savadsızlıq, nadanlıq və mənəviyyatsızlıq;

Beşinciyə aiddir: epidemik (yoluxma), pandemik (kütləvi) xəstəliklər; qeyri-sağlam həyat tərzi (narkomaniya, sərxoşluq, alkoqolizm, papiros və s. çəkmə, düzgün qidalanmama, qipodinamiya (fəaliyyətsizlik), «pis ekologiya»dan zəhərlənmə və s.), eləcə də insanın psixi cəhətdən qeyri-sağlamlığı (əzginlik, tutqunluq, qabalıq, bədxahlıq, qə-

zəb, nifrət, zorakılığa meyillilik, intihar və s.).

Onu dərk etmək lazımdır ki, bütün bədbəxtliklərimizin səbəbi bizim ətrafımızda yox, öz içimizdədir. Onlar indi də bizim düşünləmənmiş, bəsirətsiz, məsuliyyətsiz hərəkətlərimizdə, sosial və siyasi passivliyimizdə, təbiətə etinasız yanaşmamızda, istehlakçılığa, israfçılığa həddindən artıq meyl göstərməmizdə, hədsiz egoizm və qarşılıqlı dağıdıcı dözümsüzlüyümüzdədir. İnsan özü-özünü küncə sıxışdırıb, böhran həddinə çatdırıb və güc-bəla ilə yaşamaq məcburiyyətində qalıb. İndi bu vəziyyətdən çıxmaq üçün o, bunu yada salmalı və nəyə qadir-qabil olduğunu sübut etməlidir. Bunun üçün o, öz ağılından və iradəsindən səmərəli istifadə etməlidir.

§10. Qlobal problemlər və gələcəyin proqnozları

Dünyanın qlobal problemlərinin artması fonunda bir çox alimlər onların həlli yollarını axtarmağa, gələcəyin qlobal proqnozlarını verməyə çalışırlar. Belə sosial proqnozlaşdırmanı bir çox hallarda futurologiya da (*lat. gələcək haqqında elm*) adlandırırlar. Bu, gələcək haqqında bəşəriyyətin inkişaf perspektivləri ilə bağlı təsəvvürlərin mahiyyəti haqqında, sosial proseslərdə baş verəcək dəyişikliklər haqqında elmdir. Futuroloqların gəldiyi qənaətlər siyasət üçün böyük praktiki əhəmiyyətə malikdir. Onlara istinad edərək, hər hansı problemin həlli ilə bağlı təklif olunan alternativ qərarları tutuşduraraq dövlət cəmiyyətin inkişafının ən optimal yolunu müəyyənləşdirə, neqativ halların qabağınə ala, əksinə, əlverişli meyilləri gücləndirə bilər. Hazırda sosial proqnozlaşdırmada bir-biri ilə sıx bağlı olan iki metoddan: ekstra-

polyasiya və modelləşdirmə metodlarından istifadə olunur.

1. **Ekstrapolyasiya** (*lat. həddindən artıq dəyişdirmək*) metodu gələcəyi mövcud meyillərin, perspektivi isə keçmişin zəmini əsasında müəyyənləşdirir. Məsələn, əhalinin gələcək sayını və strukturunu proqnozlaşdırarkən aşağıdakılara əsaslanır:

- onun artımının mövcud tempinə,
- cəmiyyətdə baş verən urbanizasiya prosesinə,
- sosial təbəqələrin yaxınlaşmasına,
- orta sinfin artma tempinə və s.

Bu zaman futuroloqlar keçmişi olduğu kimi gələcəyə aparmır, eyni zamanda, hər cür dəyişikliyi və sosial proseslərin inkişafını da nəzərə alırlar.

2. **Modelləşdirmə** metodu – müxtəlif nəzəri modellərin qurulmasına əsaslanır. Bu modellər (layihələr və ya ssenarilər) sosial proseslərin gələcək variantını təsvir edir. Qlobal modelləşdirmə hər bir prosesə bir çox elmlər nöqtəyi-nəzərindən yanaşmağı tələb edir.

Buna görə də heç də təsadüfi deyildir ki, müxtəlif ölkələrin qlobalist alimləri (1968) bir araya gələrək xüsusi beynəlxalq ictimai təşkilat – Roma klubunu yaratdılar ki, birlikdə ümumi səylə qlobal problemlərin tədqiqi ilə məşğul olub, onların həlli yolları barədə öz təkliflərini versinlər. Həmin alimlər sırasında iki müxtəlif (zidd) baxışa – pessimist və optimist – baxışlara malik alimlərin fikirləri daha çox diqqəti cəlb edir:

1) **Ekoloji pessimizm və alarmizmin** (*fransızca həyəcan, narahatçılıq*) nümayəndələri gələcəyin xəritəsini çox «faciəli» əks etdirirlər, hətta bəşəriyyətin məhv olacağını bildirirlər. Onların fikrincə, əhali artımını və texniki-iqtisadi inkişafı dayandırmadan qlobal problemlərin həlli qeyri-mümkündür.

2) **Elmi-texniki optimizm** tərəfdarları isə qlobal problemlərin həllində insan zəkasına və elmi-texniki inqilaba daha çox ümid bəsləyirlər. Onlar texnologiyanı rəşional şəkildə yenidən qurmağı («çirkli» istehsalın qabağının alınması; təmiz enerji mənbələrindən: su,

günəş və küləkdən istifadə;qapalı, resursqoruma istehsalat silsiləsinə keçid) və bununla ekoloji iqtisadiyyata, yəni təbiətdən istifadə zamanı təkcə bu istifadəyə çəkilən xərci deyil, həm də onun bərpasına çəkilməli olan xərci də qabaqcadan hesablamaq (nəzərə almaq) lazımdır. Bütün bu tədbirlər, optimistlərin proqnozuna görə, müasir dövrün bir çox ən kəskin problemlərinin həllinə kömək göstərər və bəşəriyyətin sosial-iqtisadi tərəqqisini təmin edər.

NƏTİCƏ

Sonda, bütün bu deyilənlərin əsasında aşağıdakı qənaətləri söyləmək olar:

Birincisi, sosial-siyasi biliklərin əhəmiyyəti haqqında. Bu imkan verir ki, biz siyasi prosesdə əsl siyasətçini siyasi boşboğazdan (demoqoqdan) ayıra bilək. Xüsusilə, seçkilər zamanı müəyyən edə bilək ki, kim «elə-belə» ortabab, kim sözün əsl mənasında həm siyasətçi, həm də dövlət xadimidir.

İkincisi, siyasətdə ideologiyanın rolu haqqında. Biz artıq onu bilirik ki, cəmiyyətdə nə qədər qrup varsa, bir o qədər də ideologiya var. Bu, normal ideoloji plüralizimdir. Lakin bütövlükdə onu da bilməliyik ki, cəmiyyət heç vaxt hansısa bir ideologiyanın əsirinə çevrilməməlidir. Hər bir ideologiyada, heç şübhəsiz, hansısa bir nöqsan, qüsür, birtərəflilik, eqoistlik, məsələyə yanaşmada tendensiyalılıq mövcud olur ki, bu, hissini ağıldan üstün olmasına, və nəticədə isə həqiqətin təhrif olunmasına gətirib çıxarır.

hər bir qrupun ideologiyası öz ideya və siyasi opponentlərinə münasibətdə adətən «kar» olurlar, ancaq tək-cə özlərinin doğru olduqlarını düşünür və xalqın eləcə də bütün cəmiyyətin adından onların çıxış etməyə ixtiyarı olduğunu iddia edirlər. Buna misal olaraq, marksizm haqqında Leninin bir məlum fikrini xatırlatmaq yerinə düşərdi: «Marksın nəzəriyyəsi olduqca güclüdür, çünki o doğrudur». Kommunistlərin bu ideologiyanı ən güclü sanmasının nə ilə nəticələndiyindən artıq biz xəbərdarıq. Çox təəssüf ki, Almaniyanın görkəmli dövlət xadimi Otto Bismarkın bir vaxt böyük uzaqgörənliklə söylədiyi sözlər özünü doğrultdu: «Bu münasibətlə hələ bütün Avropa çox ağlayacaqdır».

Üçüncüsü, ictimai biliklər bizi siyasətə sadələşdirməyə (bəsit) yanaşmaqdan çəkindirir. Çünki bütün sosial hadisələr olduqca mürəkkəb və həm də çoxcəhətlidir. Buna görə də, məsələn, kim ki deyir ki, Sovet dövlətini hansısa bir sovet dövlət xadimi yıxdı, bu ciddi

yanaşma deyil. O boyda dövləti kim yıxa bilərdi? İllər boyu yığılıb qalmış və öz məntiqi sonluğunu gözləyən problemləri bir və ya bir neçə adam necə həll edə bilərdi? Bu problemi, heç şübhəsiz, siyasi proseslərin özü həll elədi...

Dördüncüsü, digər ictimai elmlərlə yanaşı, politologiya da bizə öyrədir ki, insan münasibətləri sahəsində ümumiləşdirmələr apararaq «qəti qərarlar» çıxarmaqda ehtiyatlı olmaq lazımdır. İnsanları yaxşıya, pisə; müsəlmana, xristiana; varlıya, yoxsula; fəhləyə, nazirə və s. ayırıb onlar haqqında konkret fikir söyləmək doğru deyildir.

İnsanları ancaq alicənab və zalım, zəhmətsevər və tənbel, məsuliyyətli və məsuliyyətsiz, saf və fırıldaqçı, igid və qorxaq, aqıl və cahil və digər bu kimi əlamətlərlə fərqləndirmək və səciyyələndirmək olar.

Beşincisi, milli qürur (fəxarət) və vətənpərvərlik haqqında. Bunu cəmiyyətin real həyatı ilə necə əlaqələndirmək olar? İnsanların bir qismi belə düşünür ki, vətənpərvərlik

deyəndə millətin və vətənin şərəf və ləyaqəti ön plana çəkilməlidir, onların qüsurlarından mümkün qədər az və ya olduqca yumşaq danışılmalıdır. Belə olan halda bu heç nə ilə əsaslandırılmamış «xeyirxahlığa» və özündən razılığa gətirib çıxarmazmı? Bu bir çox adamlar üçün öz tənbəlliyini, fəaliyyətsizliyinin ört-basdır eləmək üçün bir pərdə olmazmı?

Altıncısı, hər bir cəmiyyətin siması və uğuru insanların özündən, onların sosial fəallığından və öz insani ləyaqətini həmişə qoruyub saxlamasından, əməksevərliyindən, nizam-intizama, qayda-qanuna hörmət və əməl etməsindən, bir-birini başa düşməsindən və qarşılıqlı köməyindən və s. asılıdır. Başqa sözlə, biz kimiksə, necəyiksə bizim cəmiyyətimiz də elə olacaqdır. Buna görə də həm öz-özümüzün, həm də vətənimizin qədrini bilək. Hər ikisini ucadan uca etməyə çalışaq! Onu da unutmayaq ki, «ictimai və humanitar elmlər hər zaman cəmiyyətdə milli birliyi və milli özünüdərkə təmin

etmişdir. Onların missiyası qarşılıqlı ünsiyyət və anlaşma, siyasi-sosial sabitlik yaratmaq olmuşdur... Hər bir vətəndaşın, istənilən sənət və peşə sahibinin başlıca keyfiyyəti, ən əvvəl, onun yüksək mədəniyyəti, dünyagörüşü, vətənpərvərliyidir. Şəxsiyyətin yetkinliyi, ahəngdar inkişafı və zənginliyi məhz həmin dəyərlərlə müəyyənləşir... Bu kursun ən mühüm istiqamətlərindən biri dünya birliyinə, informasiya cəmiyyətinə, qlobal iqtisadi, elm və təhsil məkanına inteqrasiyadır. Hazırda, ölkədə çoxşaxəli islahatlar qlobal inkişafın müasir meylləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilir.

Onu da qeyd edək ki, tarixi inkişafının və həyat səviyyəsinin müxtəlifliyinə baxmayaraq, dünyanın bir çox xalqları hələ çox qədim zamanlardan başlayaraq nəzarətsiz, dağınıq pərakəndəlikdən can qurtarıb ümumbirliyə doğru can atmış, səy göstərmişlər. Elə buna görə də insanlar, xalqlar və ölkələr arasında qloballaşmaya olan meyil heç zaman səngiməmiş, əksinə, günü-gündən

güclənərək müasir səviyyəyə – mərhələyə gəlib çatmışdır. Bu yolda olduqca uzun və mürəkkəb bir yol keçən bəşər övladı axır ki özünün uzun əsrlər boyu arzu etdiyi yekdil «bəşər cəmiyyəti», bütöv «dünya birliyi» məramlarının indiki pilləsinə qədəm qoymuşdur.

Hazırda Dünya Birliyi dedikdə biz böyük inamla bütün dünya xalqları və dövlətlərinin ümumi maraq və məqsədlərini, çoxcəhətli, etibarlı münasibətlərini özündə əks etdirən möhtəşəm bir bütövlüyü göz önünə gətirir, onu inteqral bir tam kimi xarakterizə edirik. Bu dinamik inkişafın – inteqrasiyanın hazırkı mərhələsi – yəni dünya xalqları və ölkələrinin müasir iqtisadi, siyasi, hüquqi, diplomatik və digər münasibətləri – beynəlxalq münasibətlər – anlayışını (fenomenini) siyasi gündəmə gətirmiş və onu xüsusi bir elm, tədqiqat sahəsinə çevirmişdir. Bu mürəkkəb və məsul münasibətlər səhnəsində «əsas rolların» ifaçıları – dövlətlər, siyasi partiyalar və hərəkətlər, müxtəlif qeyri-hökumət

təşkilatlarıdır ki, onların da arasında «baş rolda» çıxış etmək məsuliyyəti dövlətin üzərinə düşür. Çünki hər bir ölkənin xarici siyasətini dövlət müəyyənləşdirir, həyata keçirir.

Dünya gedişatının indiki mərhələsində bizim ürəyimizdə fəxarət hissi doğuran odur ki, Böyük Azərbaycan məmləkətinin kiçik bir hissəsində Böyük Azərbaycan xalqının az bir hissəsi axır ki, öz azadlığına qovuşub, öz müstəqil dövlətini qura bilmişdir. Və, onu da qürurla qeyd edə bilərik ki, mövcud maneə və əngəllərə baxmayaraq, bu gənc dövlət öz həyati varlığını günü-gündən daha dərindən hiss edir, milli tərəqqi və dünyəvi inkişaf yolunda daha inamlı addımlar atır. Postsovet totalitar siyasi-ideoloji rejiminin məngənələrindən xilas olub tamam yeni bir əqidə, iradə və əzmlə tamam yeni demokratik ab-havalı bir aləmə – Avropa, eləcə də dünya birliyinə iqtisadi, elmi-mədəni inteqrasiya yolunu tutmuş bir millət və

dövlət üçün milli mənafeyə xidmət edən hər cür fəaliyyət xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın milli maraqlarına bütün potensial imkanları ilə xidmət etməyi öz qarşısına məqsəd qoyan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının əməkdaşları da ölkəmizdə təhsilin – tədrisin yeniləşməsi və dünya standartları səviyyəsinə yüksəlməsi sahəsində əzmkarlıq göstərirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2002.
2. İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir. VIII cild. B., 2012.
3. Mehdiyev R. Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşdirmə xətti. B., 2008.
4. Mehdiyev R. Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri. B., 2005.
5. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. B., 2005.
6. Şirəliyev H., Əhmədov Ə. «Politologiya». Bakı, 1997.
7. Politologiya. Bakı, 2005.
8. İbrahimli X. «Politologiya». Bakı, 2008.
9. Siyasi biliklərin əsasları. Bakı, 1999.

Rus dilində

1. Osnovı politologii. M., 1992.
2. Osnovı politologii. M., 2003.
3. Sanisteban L.S. Osnovı političeskoy nauki. M., 1992.
4. Puqaçev V.P., Solovğev A.İ. Vvedenie v politologiö. M., 2002.
5. Lebedev V.Q. Vlastğ: konüeptualğnyı analiz. M., 2001.
6. Xomeleva R.A. Teoriə vlasti. Piter, 2008.
7. Sovremennie mecdunarodnie otnoşeniə. M., 2002.
8. Xalipov V.F. Kratologiə (nauka o vlasti). M., 2002.

MUSTAFA İSGƏNDƏRZADƏ
POLİTOLOGİYANIN ƏSASLARI

Dərs vəsaiti